THE
S'IKSHÂKÂ
OR
(THE TUTOR).
A TALE

BY

DWÁRKÁNÁTH NÁRÁYAN RAṆADIVE,
SUBORDINATE JUDGE, PIMPALGAUM IN THE NASIK DISTRICT.

VOL. I.

BOMBAY:
PRINTED AT THE INDIAN PRINTING PRESS.
1883.

शिक्षक.

ही गोष्ट

द्वारकानाथ नारायण रणदिवे

सब जज्ज, पिंपळगांव, जिल्हा नासिक

यांणीं रचली.

तिचा हा

पूर्वार्ध

मुंबईंत

इंडियन प्रिंटिंग प्रेस मध्यें छापिला.

सेप्टम्बर, सन १८८३.

किंमत एक रुपया.

TO

Vinayek Ganesh Samorth, Esq.,

HEAD CLERK, SUPERINTENDING ENGINEER'S OFFICE, RAJPUTANA,

THIS FIRST VOLUME OF THE TALE

IS DEDICATED

BY

THE AUTHOR.

परम प्रिय मित्र

राजमान्य राजश्री

विनायक गणेश समर्थ

राजपुतानांतील सुपरिन्टेन्डींग इंजीनियरचे

आफिसांतील हेड क्लार्क यांस

हें पुस्तक ग्रंथकर्त्यानें

अत्यंत प्रितीनें

अर्पण केलें

आहे.

ग्रंथकर्त्याचें त्याच्या मित्रास पत्र.

परम प्रिय मित्रा,

बहुत दिवसांचें वचन आज पुरें करीत आहें—आणि तेंही पण अपुर्तेपणीं; परंतु माझा नाइलाज झाला. सरकारी कामामुळें मला पाहिजे तशी फुरसुद मिळाली नाहीं. यामुळें हा पूर्वार्धच तुजला दाखवावा असें वाटलें. तो छापून प्रसिद्ध करण्याचा हेतु नव्हता; परंतु कोहीं मित्रांच्या आग्रहामुळें हा छापिला आहे. हा तुला पसंत पडला तर उत्तरार्ध लिहिण्याचें हातीं येईन. कळावें.

पिंपळगांव बसवंत, जिल्हा नासिक,
तारीख १९ सप्टेंबर, १८८३.

द्वा. ना. र.

ग्रंथकर्त्याची त्याच्या प्रिय वाचकांस विनंती.

प्रिय वाचकहो,

के साहेबांनीं लिहिलेला सन १८५७ सालांतील बंडा-च्या इतिहास वाचला ह्मणजे माझ्या गोष्टीस काय आधार आहे तो आपल्यास समजेल. लार्ड डालहोसीच्या कारकि-र्दीचे भाग, त्याच इतिहासाच्या आधारानें लिहिले आहेत. तसले भाग नाव्हल सारख्या पुस्तकांत असणें बराबर नाही असें प्रथम मनांत येऊन ते या पुस्तकांतून गाळण्याचा वि-चार होता; परंतु ते मुख्य गोष्टीशीं बरेच लागून आहेत, व कायम ठेविले तरी हरकत नाहीं, असें कांहीं मित्रांनी सुचविल्यावरून तसेच ठेविले आहेत. ते आपल्यास रुचती-ल तर पहावें.

या पूर्वार्धांत 'शिक्षका'नें आपलें काम वाजवीपेक्षां जास्त बजाविलें आहे. व या संबंधानें पुस्तक दोषास पात्र आहे असें मी समजतों. परंतु याबद्दलही मतभेद आढ-ळेल. अस्तु. त्याचा आपण आता लौकरच निर्णय कराल.

गोष्ट अगदी नवीन धर्तीवर लिहिण्याचा यत्न केला आहे. तीत पुष्कळ व्यंगें असतील यांत संशय नाहीं. तथा-पि त्यांकडेस लक्ष न देतां ही अल्प सेवा स्वीकारावी अशी विनंती आहे.

उत्तरार्धांत कानपूरच्या कत्तलीची हकीगत यावयाची आहे. परंतु कत्तलेची जागा पाहिल्याशिवाय तें वर्णन चां-गलें लिहितां येणार नाहीं ह्मणून कानपुरास जाऊन ती जागा पाहून नंतर उत्तरार्ध लिहिण्याचा हेतु आहे.

परंतु प्रियवाचकहो, हा पूर्वार्ध आपल्यास कसा आवडला तें समजलें पाहिजे; नाहीं तर व्यर्थ श्रम करण्यांत काय अर्थ आहे? या पूर्वार्धापैकीं पहिले २४ भाग तर सन १८८१ च्या आक्टोबरच्या सुमारासच लिहून तयार झाले होते. शेवटचा २५ वा भाग मात्र येथें लिहिला. अशा गोष्टी वाचण्यापासून फारसा फायदा नाहीं असें मनांत येऊन ते भाग तसेच जुन्या पुस्तकांत बांधून ठेविले होते. ते कांहीं मित्रांस दाखविल्यावरून त्यांणीं गोष्ट पुढें लिहावी किंवा झाली आहे तेवढी तरी छापावी असा मोठा आग्रह केला. त्यावरून ते भाग गेल्या दिसेंबर महिन्यांत छापखान्यांत पाठविले. दुसऱ्या कामामुळें फुरसुद बहुधा नव्हती ह्मणून पुस्तक छापून पुरें होण्यास इतके दिवस लागले. असें असूनही नजर चुकीनें यांत अशुद्धें राहून गेलीं आहेत. याबद्दल आपण क्षमा करावी अशी मोठ्या नम्रपणें विनंती करितों.

पिंपळगांव, ता. १५ सप्तंबर १८८३. } ह्रा. ना. र.

सूचना.

पान ७० यावरील पहिल्या तीन ओळीं नंतर १० वा भाग समजावा.

शिक्षक.

भाग १.

सायंकाळचा सुमारें दोन तीन घटका दिवस राहिला आहे अशा समयीं एक तरुण प्रवासी सह्याद्रीच्या एका घाटाच्या पायथ्यास येऊन पोहंचला. त्याच्या चेह-यावरून व पेहरावावरून असें दिसत होतें कीं, त्याचा प्रवास दोन चार दिवसांपासून सुरू होता, तो सुमारें २८ वर्षांचा सदृढ, आनंदवृत्ति, व गौरवर्ण असा होता. परंतु त्यावेळीं त्याचें तोंड उन्हाच्या तापानें काळसर दिसत होतें. पोशाक धुळीनें भरून त्यावर कोंकणांतील मातीचा तांबडा रंग चढला होता. बरोबर दोन मनुष्यें होतीं; एक त्याचा जेवण करणारा ब्राह्मण, व दुसरा भाडेकरी. ज्या वेळीं ही मंडळी घांटाच्या पायथ्याजवळ येऊन ठेंपत होती त्या वेळीं आमचा प्रवासी घोड्यावर बसलेला असून बरोबरचे दुसरे दोघे बाजूनें त्याच्या जवळून चालले होते. घाटाच्या पायथ्याजवळ येऊन पोहोंचतांच आमच्या प्रवाशानें चट्कन घोड्यावरून खालीं उडी मारली आणि भाडेकऱ्याकडे वळून ह्मटलें:—

प्रवासी—कायरे रामजी, घाट ह्मणतात तो हाच ना?

भाडेकरी—व्हय साहेब ह्योच, आतां आपनांस ह्यो चढुनशनी वर गेल पायजे.

प्र०—आजचा मुक्काम गांठण्यास किती रात्र पडेल?

भा०—सात्र, एक तास, बगा, रात व्हयिल; येरवाळांच

जायला व्हयिल, पन बगा ती वाट जरा सुमार हायी.

प्र०-रस्ता अडचणीचाच आहे काय? वः!! मग त्याच रस्त्यानें जावयाचें. प्रवासांत अडचणी ह्मटल्या ह्मणजे एक प्रकारची मौज आहे.

भा०-बरहायी सरकार मर्जी. चला तर याच वाटन जायाच. हितन जी मळलेली वाट दिसतीया ती थेटवरल जाऊनशनी रस्त्याला मिळालिया, माझ्या मागून सभाळुन शनी याहो.

प्र०-अरे हो, चल; कांही संभाळण्यास नको, तूं उगाच चल.

मुशाफररावजीनें "कांही संभाळण्यास नको" असें ह्मटलें व मोठ्या हुशारीनें घाट चढण्यास आरंभ केला खरा. परंतु कांही वेळ वर चढून गेल्यावर बरेंच संभाळण्यास पाहिजे, असें त्याच्या अनुभवास आलें. प्रथमत बराच वेळ रस्ता सवघड लागला, परंतु सुमारें घटका दीड घटका चढून गेल्यानंतर पुढें पाहतात तों मनात किंचित् भीति उत्पन्न झाली.

वाट फारच बिकट जागेंतन गेलेली होती. कोंकणांत ज्या वाटेस "पाज" ह्मणतात अशी ती वाट होती. जेथून ते चालले होते तेथें तिची रुंदी फार तर एक हात असेल. वर मोठा एकसारखा चढाव, दोहों बाजूंस मोठमोठ्या दरी, वळून पाहिलें असता लागलेच डोळे फिरून जाण्यासारख्या खोल. असा तो मार्ग पाहतांच मोठ्या धैर्यवान पुरुषाच्या मनांतही किंचित् भय उत्पन्न झाल्यावांचून राहिलें नसतें. त्याकडे पाहून आमचा प्रवासी क्षणमात्र उभा राहिला. पण तो स्वभावत. मोठा हूड, मोठा धीराचा व अभिमा-

-नी असल्यामुळें त्यास भीतीची तत्क्षणी लाज वाटली. तो मनांत ह्मणतो, "हा भाडेकरी पहा कसा भ्याल्याशिवाय तकट जात आहे आणि मी भ्यावें काय!" इतकें बोलून लागलेंच हुशारीचें अवसान आणून चालूं लागला. पुढें भाडेकरी, त्याच्या मागून घोडें, मागून आमचे मुशाफर, व शेवटीं त्याचा ब्राह्मण, अशा थाटानें ते चालले. भाडेक-ऱ्याच्या तर तो पायांखालचाच रस्ता होता ह्मणून तो खु-शाल चालला होता. त्यास भीतीचा लवलेशही नव्हता असें तो तोंडानें भाडेकऱ्यांच्या ऐटीवर गाणें ह्मणत होता त्यावरून स्पष्ट दिसत होतें.

बापड्या घोड्याच्या मनांत काय होतें तें मात्र खातरीनें सां-गतां येत नाहीं. तोंडावाटे फेंस पडत होता, व फुरफुर शब्द चा-लला होता, एवढ्यावरून त्यास चढण्याचे बरेच श्रम होत होते असें वाटतें; तथापि एका गोष्टीनें त्यास आनंद झाला असावा - पाठीवरचें मुशाफररूपी ओझें अशा अवघड जागीं उतरलें होतें. मुशाफररावजींची वृत्ति त्यासमयीं भीतिसूचक तर नव्हतीच. उलटा त्यांच्या चेहऱ्यांत एका प्रकारचा आनंद दिसत होता. "आज शूरत्वाची परीक्षा आहे, किंचित्मात्र भीति दाखविली तर माझें मनच मला नामर्द ह्मणेल,' असें मनांत आणून हुशारीच्या ऐटीनें पाऊल टाकीत चा-लले होते. पण ती कशी झाली तरी ऐटच. अंतर्यामींची भीति समूळ नाहींशी झाली नव्हती असें, पाऊल किंचित् काळजीनें व हळुहळु टाकीत होते, एवढ्यावरून स्पष्ट दि-सत होतें. शेवटीं भटजीबुवा चालत होते. त्यांची मात्र दुर्द-शा होत होती असें वाटतें. पाऊल अगदींच हळू, बेतानें, कधीं मध्येंच, हात टेंकीत, घडिघडी उभे रहात मध्येंच

"रावसाहेब काय ही वाट?- मी पडलों जरा हात द्या" असें ह्मणत रावसाहेबांच्या कोटाचा आश्रय धरून मोठ्या कष्टानें वरतीं जात होते. याप्रकारची ही बिकट मजल त्यांणीं चांगली एक घटकाभर केली. शेवटीं ते सर्व सुखरूप सह्याद्रीच्या माथ्यावर येऊन पोंहचले: मग मागें फिरून आलेल्या रस्त्याकडे पाहूं लागले, तों तेथें क्षणभर विसावा घ्यावा असें त्यांस वाटलें. कारण त्या भयंकर चढणीनें ते सर्व दमले होते; व वाराही त्यावेळीं शीतळ वहात होता; तशांत समोरचा देखावाही मोठा मनोहर दिसत होता. त्यावेळीं सूर्य क्षितिजाखालीं जात होता. सूर्यास्ताची शोभा नेहमींच आल्हादकारक. तशांत आमचे मुशाफर त्यावेळीं सह्याद्रीच्या एका उंच टेंकडीवर उभे होते; ह्मणून तेथून सभोंवारची शोभा वर्णनीय दिसत होती. समोर सूर्याचें तें अस्ताचलीं आलेलें आरक्त बिंब, जणुं काय सर्व दिवसाच्या प्रवासाचा श्रमच सुचवीत आहे काय? असें दिसत होतें. चोहोंकडेस त्या लहान लहान सर्व टेंकड्या, त्यांजवर पडलेल्या सोनेरी किरणाचा प्रकाश कमीकमी होत चालल्यामुळें त्या लवकरच रात्रीच्या अंधकारांत अदृश्य होण्याच्या बेतांत होत्या. खालीं पाहिलें तर तो बिकट मार्ग. दोहों बाजूंस त्या भयाण व फार खोल, फिर झाडीनें लोपलेल्या दरी. हें सर्व पाहून आमचा मुशाफर कांहीं वेळ सानंदाश्चर्यानें स्तब्ध राहिला. आणि आपल्याशींच ह्मणतो—तेथें दुसऱ्या कोणाजवळ बोलणार. जवळ एक भाडेकरी पण तो अडाणी व मूर्ख; दुसरा ब्राह्मण पण तो अक्षरशून्य. ज्ञानसंपन्न मनुष्यांजवळ कोणी आपल्या योग्यतेचा जोडीदार नसेल तर त्यांस त्यांचें मनच

आपला सोबती असें वाटत असतें. ह्मणून तो आपल्या मनाशीं ह्मणतो, ' काय अप्रतिम शोभा ही ? कवींचें मन रममाण होण्यास ही जागा योग्य होय ! हें मोठें आश्चर्य होय कीं, अशा सृष्टिसौंदर्यानें अमच्या देशांतील महाराष्ट्र कवींची कवनशक्ति कधीं जागृत झाली नाहीं. अशा देखाव्यांत कांहीं वर्णन करण्यासारखें आहे असें त्यांस फारसें कळून आल्याचें समजत नाहीं. कदाचित् मी त्यांचे ग्रंथ वाचले नसतील पण एवढें खरें कीं स्काट, वर्डस्वर्थ, टॉमसन यांनीं जसें सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन केलें आहे तशा मासल्याचें वर्णन आपल्या कवीनीं कोठें केलें असेल, असें मला वाटत नाहीं. याचें कारण काय बरें असावें! सृष्टिसौंदर्य सर्व ठिकाणीं सारखेंच. मग असें कां बरें ! " अशा व यासारख्याच दुसऱ्या विचारांच्या गर्दीत आमचे विद्वान राजश्री असतां भाडेकरी मध्येंच ओरडून ह्मणतो.

भा०-कां रावसाब, हित वाडोळस बसलाया ? आनी कितीस बसायाच ! मजल आटापली पायजे; रातबी पडाय लागलीया.

मु०-अरे हो खरेंच. कायरे रामजी, येथून रस्ता किती लांब राहिला बरें ?

भा०-कसलाजी लांब त्यो बगा त्या तितन वांयिच गेल कीं ह्मोर थेट रस्ताच.

मुशाफरजीस " त्या तितन वांयिच गेल कीं ह्मोर " याचा अर्थ बरोबर समजला नाहीं, व ती विचारण्याची वेळही नव्हती. ते समजून उमजून आडमार्गानें चालले होते. तशांत रात्रीची छायाही पडत चालली. काळोखाची भीति नव्हती तरी शुभ्र चांदण्याचीही फारशी मदत

नव्हती; कारण त्या दिवशीं शुद्ध चतुर्थी होती. ह्मणून पुढें क्षणभरही न रेंगाळतां मुशाफरजी घोड्यावर बसले आणि भाडेकऱ्यानें दाखविलेल्या वाटेनें नीट चालले. भाडेकरी व ब्राह्मण हे दोघे बोलत मागाहून पाठोपाठ निघाले.

भा०— कायर बामना, हे तुझे यजमान कुठल र?

ब्रा.— कोठचे कां असतना? पण आपण रस्त्याला कधीं मिळूं तें सांग अगोदर.

भा०— पन भितोस कां बामना; तुला कोन हित खायाला बसलाय? हाट् खुळ्या! पन् खरच पुसशील तर किं नाहीं, ही समुरली पन्नास हात वाट वांयिच सुमार हायि. हित बग रानबी लईच किर्र लागूनशनी गेलया. आनी खरच रात्रीच एकल्याच्यान जान्याची हितन बग सुईच नाहीं. पन राव, भिऊं नका. मी हाय बग तुझ्या संग. तूं कां भितोस? पन भटा, आतां गेल्यावर थोडकस बेसन देशिल का?

ब्रा०—(मनांत फार भिऊन जातो आणि आपल्याशींच ह्मणतो) आमचे रावसाहेब मोठे विलक्षण आहेत. रस्ता सोडून आडमार्ग मुद्दाम कां बरें घ्यावा? उगाच शूरत्वाची फुशारकी मिरवायाला जातात आंगांत शक्ति ह्मटली तर तेवढीच—जेवायाला बसले तर दुसरी चपाती सगळी कांहीं जात नाहीं. काल दोनप्रहरीं अमळ ऊन लागलें तेव्हां कसें पाणी पाणी करीत होते आणि शूरत्वाचा डौल मारितात! शूरत्व कोठें शक्तीशिवाय बोललें आहे? आणि जे खात नाहींत त्यांला शक्ति कसची?

पुष्कळ खात नाहींत असा आमचे भटजीबुवाचा ह्मणण्याचा अर्थ असावा; कारण त्यांचा आहार व जेवणाव-

रची भक्ति जरा वर्णनीय होती. मग (मोठ्यानें ह्मणतो) "शिन्च्या, आमच्या जिवांत जीव नाहींत आणि तुला बेसन लाडू आठवूं लागले काय ?"

भाडेकरी महा काशीकर होता. "बेसन" ह्मणजे "बेसनाचे लाडू" हें त्याच्या ध्यानांत नव्हतें. ह्मणून तो आपल्याशीं ह्मणतो, "ह्यो बामन लाडू कसल ह्मनतोया. खुळाबिळा तर न्हाईना. पन खरच बामन लाडू झोडणार भल वस्ताद !!" लाडवाचें स्मरण भटजीबुवाच्या बोलण्यावरून होतांच एखाददुसरा लाडू भटजीबुवाकडून उपटावा असें आमच्या रामजीबुवांच्या मनानें घेतलें. आणि खरेंच, लाडू कोणास नकोत ? पण भटजीबुवा वस्ताद आहे. तो आपली डाळ एकाएकीं शिजूं देणार नाहीं हें त्याणें दोन तीन दिवसांच्या अनुभवावरून जाणलें होतें. कारण एक दिवसही भटजीबुवाच्या हातून त्या बिचाऱ्यास फराळाचें कांहीच लाभलें नव्हतें. आतां ही संधी बरी आहे असें त्याणें पाहिलें. भटजीबुवा भीतीनें कांपत आहेत व भटजीबुवांनीं आपल्यास शिवीही दिली आहे, हें सर्व क्षणभर मनांत आणून रामजी रागाचें अवसान आणितो; ताठ उभा राहतो; आणि हातांतील दांडकें उगारून ह्मणतोः-

भा०—आर भटा, कुनालर शिन्च्या ह्मनतोस ? तुला दावूं कां कोन शिन्चा तो.

ब्रा०—(भितो) छीः, रामजी, अरे खुळ्या, मस्करीनें ह्मटलें ह्मणून इतका कां रागावतोस ? हा लंवडीच्या ! अरे शिन्च्या ह्मणजे आमचें तोंडीं लावणें. कांहीं झालें तरी शिन्च्या ह्मणायाचेंच. अरे, माझ्या पोटच्या पोरांला देखील मी शिन्च्या ह्मणतों. त्यांत कांहीं अर्थ आहे कीं काय ?

भा०—(अधिक चवताळल्यासें करून) भटा, त्वांड आटपूनशानी बोल बर. हित हायि माझ्या संग गांठ. मी भाडेकरी हाय. पन जातीचा अस्सल मराठा हाय. दखल हायिका? लंवडीच्या कुनाला म्हनतोसरे? तूं आपल्या पोरांमनी शिन्च्या म्हणतोस तर म्हन जा बापडा खुशालपन मला तस म्हनशीलका काय? बर, आतां बगुनशान घेतों कस हाय तें; हो तूं पुढ एकटा, मी तुझ्या संग न्हाई येत जा.

हें ऐकून गोविंदभटजी फारच भितात आणि म्हणतात:—

भट०—हें काय बरें असें रामजी? मी या रात्रीचा कसा बरें एकटा पुढें जाऊं?

भा०—कां बरें? येकल्याला कां न्हाईं जातां येत? अर, बेकल्याला फराळ कसा भराभर जातोया? तित कुट दुकल्याची गरज लागतिया? तित मातर रामजीची सोबत न्हाई लागत; आनि हितच हवी काय?

भटजीबुवांनीं रामजीच्या बोलण्याचा झोंक ताडला.

भटजी—(मोठ्यानें हंसून) वः, अरे रामजी, तूं भारी रे खोल मनाचा! अरे एवढ्याशासाठीं केवढा द्राविडीप्राणायाम केलास हा? तुला प्राणायाम काय तो समजणार नाहीं. तूं वेड्या पडलास शूद्र! अरे फराळाचें पाहिजे होतें तर प्रथमच कां नाहीं बोललास? (बगलेंतला बटवा हातांत घेतो.) हा पहा बटवा बहुगुणी आहे. यांत तुला पाहिजे तें आहे. पान आहे, सुपारी आहे, तंबाखू आहे आणि थोडेंसें फराळाचेंही आहे. मी पहा ह्या बटव्यांत लाडू म्हण, कडबोळीं म्हण, किंवा निदान पोहे म्हण, कांहीं तरी टा-

कल्याशिवाय कधीं बाहेरच पडावयाचा नाहीं. चालतांन जरा दम लागला कीं, टाकलें कांहीं तोंडांत. त्याणें प-हा, रामजी, आपली प्रकृति अगदीं साफ राहते.

भटजीबुवांच्या बोलण्याचा सर्व हेतु रामजीचा राग घा-लविण्याचा होता. तो बगलेंतला बटवा भटजीबुवांच्या हा तांत येतांच बराच शेवटास गेला. मग भटजीबुवा ह्मणतात.

भट०—रामजी, ही घे चंची; यांत पान, सुपारी, तंबाखू पाहिजे तर आहे; पण बेट्या तुला हवें फराळाचें. थांब तर मग

असें ह्मणून बटव्यांतून एक पितळेचा डबा काढि-तो आणि तो उघडून त्यांतील एक लाडू रामजीस देतो व एक आपल्याकरितां काढून घेतो.

याप्रकारें आमचे गोविंदभटजी व भाडेकरी रामजी, चैनीनें फराळ करून पुनः चंची सोडून मोठ्या डौलानें पानसुपारी खात व अनेक तऱ्हेच्या गप्पा झोंकीत हळुह-ळु मोठ्या नोकीनें चालले होते, व मध्येंच केव्हां केव्हां रामजीचा गाण्याचे चुटके ऐटीवर ह्मणण्याचा सपाटा सु-रू होता इतक्यांत पुढें गेलेलें घोडें रिकामेंच मागें आलें· वर रावसाहेब नव्हते. हें पाहून भाडेकरी व ब्राह्मण भया-नें अगदीं गांगरून गेले. पुढें त्यांस पाऊल टाकण्याचा हिय्या होईना, इतक्यांत एकाएकीं बंदुकीचा आवाज झा-ला. तो ऐकून तर ते फारच भिऊन गेले. परंतु पुढें मनु-ष्यांची गलबल ऐकूं येऊं लागली ती ऐकून भाडेकरी ब्राह्मणास आपला हात देऊन मोठ्या धीरानें पुढें गेला.

भाग २.

इकडे रावसाहेब घोड्यावर बसून भाडेकऱ्यानें दाखविलेल्या वाटेनें नीट चालले असतां सुमारें शंभर कदम गेल्यावर पुढें पाहतात तों वाट एका टेंकडाच्या बाजूनें खालीं एका लहान ओवळींतून वळणानें गेली आहे. उजव्या बाजूस बऱ्याच उंचीची त्या वाटेला काहींशी समांतर अशी टेंकडीची रांग लांबच्यालांब लागून गेली असून डाव्या बाजूस जमीन किंचित् उतरती होती. त्यांत लहान लहान झुडपांची गर्दी असून जवळूनच बारीक "खळखळ" असा शब्द ऐकूं येत होता, त्यावरून त्या झुडपांत जवळच लहानसा पाण्याचा प्रवाह वाहत असावा असें अनुमान होत होतें. चंद्र आपल्या फिकट किरणांनीं पुढील वाट प्रकाशित करीत होता. समय किंचित् भीतीचा आहे असें आमच्या मुशाफरजींस वाटलें. आणि ते मनात ह्मणतात, "त्या भाडेकऱ्यानें रस्ता जरा बिकट ह्मटला तो त्या मागच्या चढणीस किंवा ह्या भयप्रद जागेस उद्देशून ह्मटला हें कळत नाहीं. मागच्या चढणीवर तर रामजीबुवा गाण्याच्या चैनींत चालले होते; आणि आतां?"—(वळून मागें पाहतात तों मागें भाडेकरी व भट हे कोठें दिसले नाहींत, ते वळणाच्या आड होते)—"आतां लवडीचा मार्ग राहिला आहे, तेव्हां बिकट जागा ती हीच वाटतें' असें ह्मणत आहेत तों घोडा एकदम उभा राहिला. पुढें पाऊल घेईना. व कान उभारून, टवकारून पाहूं लागला: रावसाहेब आतां मात्र भ्याले. परंतु मागाहून येत आहेत त्यांची वाट पाहत बसावें तर रावसाहेबांस ठाऊक होतें कीं, आपला भट हांसेल.—तो नेहमीं त्यांस हांसत असे.—पुढें जावें

तर घोडा पाऊल घेत नाहीं. अशा समयीं त्यांनीं क्षणभर विचार करून घोड्यावरून खालीं उडी टाकली आणि "खरें शौर्य तें हेंच" असें मनांत आणून आणि दोघे येत आहेत ते फार लांब खचित नसतील असें ताडून काय आहे तें पाहण्याकरितां ते पुढें निघाले. घोडें भाड्याचेंच तें तेथेंच उभें राहिलें. प्रथमत: त्याच्या दृष्टीस कांहीं पडलें नाहीं परंतु आणखी पुढें गेले तों वाट अम्मळ उजव्या हाताकडे वळून खालीं उतरती होत गेली होती असें दिसलें. त्या वाटेनेंच ते खालीं उतरले. मग मागें पाहतात तों घोडोबा मागच्या पावलानें पोबारा करीत आहेत, समोर पाहतात तों सुमारें दोनशें हातांवर खालीं रस्ता आहे. मग कांहींसे पुढें जाऊन डाव्या बाजूकडे त्यांनीं नजर फेंकली त्यावेळीं जें कांहीं अरिष्ट त्यांच्या दृष्टीस पडलें तें पाहतांच मोठ्या धैर्याचा मनुष्यही गर्भगळित झाला असता.

सुमारें पंचवीस तीस हातांवर एका मोठ्या वृक्षाखालीं एक बैल मरून पडला आहे व त्याच्या जवळ एक मोठा भयंकर वाघ शेपटी हालवीत उभा आहे, एक पंजा बैलाच्या फऱ्यावर आहे, तोंड—बैलाच्या मानेचे लचके तोंडींत असल्यामुळें—रक्तानें लाल झालें आहे! रावसाहेब तें स्वरूप पाहतांच एकदम थबकले. ह्या भयंकर अरिष्टांतून आतां आपली निभावणी खचित होत नाहीं असें त्यांस वाटलें. आतां मागें जावें तर आपले पाय वाजून तो काळस्वरूपी पंचानन आपणास तत्क्षणीं फाडून टाकील असें त्यांस वाटूं लागलें, पुढें तर जाण्याची सोयच नव्हती. म्हणून ते तेथेंच उभे राहिले. काय चमत्कार आहे पहा! ज्या वेळीं मनांत भीति नव्हती त्यावेळीं त्यांस चालण्यास

कांहीं वाटलें नाहीं, व आपल्यीं पावलें वाजतील ही शंकाही त्यांच्या मनांत आली नाहीं. परंतु जेव्हां मनांत भीति उभी राहिली तेव्हां जी गोष्ट ते पूर्वी निःशंकपणें करीत होते तीच आतां त्यांस करितां येईना. त्यांस ठाऊक होतें कीं, जोंपर्यंत त्या काळरूपी व्याघ्राची पाठ आपल्याकडे वळलेली आहे तोंपर्यंत जिवाची कांहीं आशा आहे. पण जर कां एकदां त्याची व आपली नजरानजर झाली तर मग आपण मेलोंच, मग आशा नाहीं. आपली व त्याची दृष्टादृष्ट होत नाहीं असा मनास धीर देण्यासाठीं (लिहिण्यास मोठें आश्चर्य वाटतें) ते स्वतः वाघाकडे टक लावून पाहत उभे असल्यामुळें "दृष्टादृष्ट " होण्यास एका पक्षाकडून तयारीच होती. असो. रावसाहेब एकसारखे त्या वाघाकडे टक लावून स्तब्ध आहेत इतक्यात त्याच्या डोक्याच्या वरच्या बाजूकडील टेंकडीकडे कांहीं खसबसलें, आणि त्या क्षणीं वाघानें त्या बैलाच्या मानेवरील तोंड वर करून मागें फिरविलें, तों मुशाफराची व त्याची दृष्टादृष्ट झाली. मग काय विचारावें ! ! तें अति भयंकर स्वरूप व आपण एकटे, त्यावेळीं आमच्या प्रवाशांच्या मनाची जी स्थिति झाली तिचें वर्णन कोण करील! आमचे प्रवासी जातीनें हूड होते व धीराचे होते खरे, परंतु हा हूडपणा व धैर्य कांहींसें इंग्रजी विद्येनें आलें होतें. असें उसनें धैर्य कोठें प्रसंगीं उपयोगीं पडणार आहे काय? रावसाहेब अगदीं गर्भगळित झाले.

इकडे वाघानें त्यांस पाहतांच त्यांवर मोठ्या आवेशानें उडी मारण्याचें अवसान घातलें व तत्क्षणीं एक उडी मारली. त्या बराबर रावसाहेब धडकीनें बेशुद्ध होऊन जमिनीवर खालीं पडले. दुसऱ्या क्षणांत वाघाची दुसरी उडी

रावसाहेबांच्या अंगावर येऊन पडणार, इतक्यांत बंदुकी-च्या मोठा आवाज झाला आणि तो वाघ ज्या अवसानांत होता त्या अवसानांतच जेथल्या तेथें खिळून राहिला. समोरच्या टेंकडीवरून कोणी शिकाऱ्यानें अचूक गोळी मारून आमच्या रावसाहेबांच्या प्राणसंकटाचा शेवट केला.

मग लागलेच मागून भाडेकरी व ब्राह्मण व समोरून कांहीशा आडव्या रस्त्यानें पांचसहा असामी शिकारी असे त्या ठिकाणीं येऊन पोहंचले. भाडेकरी व ब्राह्मण हे येतांच आपल्या यजमानाच्या साहाय्यास गेले. शिकारीमंडळी प्रथमत: वाघाकडे गेली व तो अगदीं गतप्राण झाला आहे अशी खातरी करून घेऊन मग कोणी त्याचे पाय, कोणी कान, कोणी दांत पाहूं लागले. त्या मंडळींत जो पुढारी होता त्याणें त्याची शेंपटीपासून डोक्यापर्यंत लांबी मोजली. आणि "भला अटकीचा" आहे असें ह्मणून साल्हाद-वृत्तीनें जेथें बाकीचे हे तिघेजण होते त्यांकडेस आला. त्याच्या मागून त्याचे सोबतीही आले. ते जवळ येऊन पाहतात तों त्यांस कोणी एक प्रवासी अगदीं निचेष्ट पडला आहे, व त्याच्याजवळ दोन मनुष्यें असून तीं त्यास शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असें दृष्टीस पडलें. हें पाहून त्या शिकारीमंडळींतील लोक आपल्या पुढाऱ्यास ह्मणतात, " महाराज, आपल्या बंदुकीनें आज ह्या पडलेल्या ब्राह्मणाचा जीव वांचविला ही केवढी आनंदाची गोष्ट ! !"

पुढारी—खरेंच; ईश्वराची कृपा. हा गृहस्थ चालून एकटा रात्रीचा बिनधास्त चालतांना पाहिला. तेव्हां मला तर हा बहादुर आपण होऊन मुद्दाम जणुं आपला जीव

देण्यास जात आहे काय असें वाटलें. पण खरेंच संताजी-राव, ती जर कां गोळी चुकती तर हा विचारा मेलाच असता. असो. खरोखरच ईश्वरानें आज मोठी कृपा केली.

इतक्यांत आमचे प्रवासी शुद्धीवर आले आणि आपलें संकट, आपल्या समोर असलेल्या भाग्यवान् पुरुषाच्या लोकोत्तर पराक्रमामुळें नष्ट झालें, असें जेव्हां त्यास समजलें तेव्हां त्यानें लागलेंच उठून त्या मुख्य शिकाऱ्याच्या चरणावर मस्तक ठेविलें.

क्षणमात्र अवलोकनानें आमच्या चतुर प्रवाशानें ताडिलें कीं, आपल्या समोर कोणी श्रीमान् व शूर मराठा शिकारी सरदार उभा आहे. त्याचें तें उंच धिप्पाड शरीर, त्या मोठ्या मिशा, कल्ले व तो सुदर चेहरा; हीं सर्व चिन्हें मराठे सरदारकुळांतील जन्माची साक्ष देत होतीं. त्याची ती उत्तम कापडाची इंग्रेजी धर्तीची इजार व तो "कोट," जरीची फीत लावलेली ती टोपी, कंबरेस तें इंग्रेजी 'काडतुसें' ठेवण्याचें तोसदान, व हातांतील ती मोलवान "रायफल" बंदुक, हीं सर्व श्रीमती व शिकारीचा नाद यांचीं सूचक होतीं.

आमचे रावसाहेब लागलेच त्या सरदारास म्हणतात. "हे वीरश्रेष्ठा, आपण मला आज जीवदान दिलें. आपण आपल्या कर्तबगारीनें माझा प्राण वांचविला याबद्दल मी आपला जन्मभर उपकार विसरणार नाहीं."

हें त्याचें नम्रतेचें व सौजन्याचें भाषण ऐकून तो सरदार म्हणतो, "अहो मुशाफररावजी! आपण या रस्त्यानें कोठें चालला होतां? हा रस्ता रात्रीच्या समयीं अगदीं उपयोगीं नाहीं, हें तुम्हांस कोणी सांगितलें नाहीं काय?"

प्रवासी—ही आडवाट अम्मळ बिकट आहे असें मी ऐकिलें होतें. परंतु मीच होऊन या वाटेनें मुद्दाम आलों. असो. माझा अविचार आपल्यासारख्या थोर व कृपाळु गृहस्थांची ओळख होण्यास कारण झाला. हें मी मोठें भाग्य समजतों.

सरदार आमच्या प्रवाशाच्या भाषणानें आनंद पावले. त्यांस वाटलें कीं, हा गृहस्थ सभ्य, विचारशील, विद्वान असून याची भाषणपद्धतीही सुरस आहे. मग यास आपल्या गांवीं घेऊन जावें असें मनांत आणून त्यास ह्मणतात,—"मुशाफर-रावजी तुह्मी आतां आमच्याबरोबर नगरास यावें अशी आमची इच्छा आहे. तुह्मांस येण्यास कांहीं हरकत आहे काय?"

प्र०—महाराज, हरकत कशाची? तशांत आह्मी न-गरास जावयाचें आहे. परंतु नगर येथून अर्ध्या मजलेवर आहे असें मला कोणी सांगितलें आहे ह्मणून आतां येथें जवळच गांव आहे तेथें आजची रात्र राहण्याचा बेत होता. तशांत आजची मजल बरीच झाली आहे. या उपर आपली जशी आज्ञा होईल.—

सर०—नगरास कोणाकडे?

प्र०—महाराज मी मुंबईहून आलों. नगरास राजेसाहे-बांकडे जाणें आहे. त्यांनीं मला बलाविलें आहे.

स०—काय ह्मणतां! तुमचें नांव नारायणराव कीं काय?

प्र० होय महाराज.

स०—अहो संताजीराव—काय ही मौज!!—अहो हे आ-पले मुंबईहून येणारे विद्वान् नारायणराव. ज्यांचेविषयीं आ-जच हेंडरसन साहेबाचें पत्र आलें आहे. वाहवा! ही चांगली मौज!! (सरदार नारायणरावाचा हात धरितात) चाला

राव, आज आमचे पंडित बाबाच्या मुखांत जात होते, बा-
हवा! संताजीराव आटपा लौकर, ते हुजरे अद्याप आले
कीं नाहीं? दोन असामी आतांच जवळच्या गांवीं पाठवा व
त्यांस सांगावें कीं, हा वाघ वेड्यांकडून उदईक वाड्यांत
आणावा. तुह्मीं येथील बंदोबस्त करून घोड्यावरून लौ-
कर या. नारायणरावजीचें सामान नीट जपून आणा.
सामान फार आहे असें दिसत नाहीं. आह्मीं यांना घेऊन
जातों. चला नारायणराव. एथून अर्ध्या हाकेवर आपली
गाडी उभी आहे. चला.

भाग ३.

आमचे प्रवासी नारायणराव व त्यांचे प्राणदाते सरदार गाडींतून नगरास जाऊन पोंहचेपर्यंत आम्हीं आपल्या वाचकांस नगरची व त्या गाडींतील सरदाराची थोडीशी माहिती सांगितली तर ती त्यांस उपयोगीं पडेल असें वाटतें.—

नगर हें, शहर....पूर या नांवाचें लहानसें एक मांडलिक राज्य दक्षिणेंत मुंबई इलाख्याखालीं होतें; त्याचें राजधानीचें मुख्य शहर. या राज्याचा विस्तार फारसा नव्हता. याची दक्षिणोत्तर लांबी सुमारें ऐशीं मैल असून पूर्वपश्चिम रुंदी सुमारें पस्तीस मैल होती. या लहानशा प्रांताखालीं लहानमोठे एकशें ऐशीं गांव होते. त्यांत नगर हा गांव सर्वांत मोठा असून तेथेंच राजा नेहमीं राहत असे. नगर हें शहर एका विस्तीर्ण सपाटीवर असून त्याच्या पश्चिमबाजूस सुमारें पांच कोशांवर सह्याद्रि पर्वताची एक रांग आलेली आहे, तिच्यावर चढून गेलें ह्मणजे तेथून एका बाजूस ते विशाल पर्वत; त्यांच्या दरींतील रानांची ती अद्वितीय शोभा; व पलीकडे तो खडकाळ कोंकणप्रदेश यांचा सर्व देखावा एकदम दृष्टीस पडतो. समोर पूर्वाभिमुख उभें राहून पाहिलें असतां....पूर या प्रांतांतील सर्व प्रदेश दिसतो. दूरदृष्टी केल्यानें, सुमारें सात आठ कोशांवर एक लहानशी नदी वाहत चाललेली दृष्टीस पडते. ही नदी दक्षिणवाहिनी होऊन पुढें....या गांवाजवळ कृष्णानदीस मिळाली आहे. नगर व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशाची शोभा फारच वर्णनीय आहे. पूर्वकडील नदी कित्येक ठिकाणीं फार खोल, कित्येक ठिकाणीं

फार उथळ, पण सर्व ठिकाणीं लहानशी चैनीची होडी चालण्यासारखी असल्यामुळें नगरवासी लोक गांवाजवळ नदी असल्यापासून होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या सुखाचा अनुभव घेत होते. नदीच्या खोल डोहांत राजाच्या हत्तींस जलविहारास जागा होती व उथळ जागीं बायका व मुलें यांस डुबकण्यास सवड असे. या प्रांताची जमीन फार सुपीक असल्यामुळें शेतकरी लोक खाऊन पिऊन सुखी होते.

या लहानशा सुंदर व सुपीक प्रदेशावर गवराजे समशेरबहाद्दर हे राज्य करीत होते. समशेरबहाद्दर याचें नांव पूर्वीपासून इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. तो प्रतापदिनकर 'शिवाजी' ज्यानें हा दक्षिण देश कोठें युक्तीनें, कोठें आपल्या अप्रतिम शौर्यानें, कोठें बुद्धिचातुर्यानें, कोठें आपल्या वर्णनीय सौजन्यानें, अशा अनेक तऱ्हेनें मुसलमानांच्या अमलांतून सोडवून त्या ठिकाणीं मराठ्यांच्या नांवाचा झेंडा उभारिला, तो ज्याकाळीं उदय पावला त्या काळीं त्याच्या तेजानें अनेक मनुष्यें प्रसिद्धीस आलीं. त्यां पैकींच रामचंद्रराव हे होते. तो काल दक्षिणेंतील शौर्यास अनुकूल होता. जें शौर्य यवनांच्या प्रतापाच्या प्रखर तेजाखालीं अगदीं लोपून गेलें होतें, तेंच शौर्य, यवनांचें तेज कमी होऊं लागल्याबरोबर चमकूं लागलें. रामचंद्रराव शूर असल्यामुळें, व आपल्या शौर्यास शिवाजीजवळ योग्य स्थळ मिळेल असें त्यास वाटल्यामुळें, तो पंचवीस मनुष्यांसह प्रथमत: शिवाजीस जाऊन मिळाला. जातीनें शिपाई, त्यांत शिवाजीसारखा धनी मिळाला. मग काय विचारावें! प्रत्येक लढाईत शिवाजीनें रामचंद्ररावास शाबासकी द्यावी.

सिंहगड घेतला त्या दिवशीं तर रामचंद्ररावानें कमाल केली. त्या दिवशींच्या लढाईनें पहिलें बक्षिस घेणारा तो सिंहासारखा महायोद्धा तर ईश्वरेच्छेनें राहिलाच नाहीं. परंतु शिवाजीनें आपल्या प्रिय तानाजीस त्या दिवसाच्या शौर्याबद्दल जो किताब दिला असता, तो त्यानें रामचंद्र-रावास लागलाच दिला. त्या दिवसापासून रामचंद्ररावास "रामचंद्रराव समशेरबहाद्दर" ह्मणूं लागले. शिवाजीनें स्वतः आपल्या हातानें दिलेली तरवार रामचंद्ररावाच्या हातांत झळकूं लागली. रामचंद्रराव शंभर स्वारांचा ना-ईक झाला. नगर व त्याच्या सभोंवारचे दहा गांव त्याच्या स्वाधीन झाले. पुढें समशेरबहाद्दर हे मराठ्यांच्या सैन्यांत नेहमीं स्वतःची पांचशें शिबंदी व शंभर स्वार यांनिशीं चाकरी करूं लागले. त्या काळीं पदरच्या लोकांस हल्लींप्र-माणें महिनेमहा पगार द्यावा लागत नसे. नियमित सैना-त कायती मोठमोठे कामगारांसच बहुधा असे. लाहानसान पायदळ व स्वार यांस कोठेंतरी प्रसंगानुसार लूट, बसण्या-स घोडा, हातांत तरवार, व रोजची पोटगी मिळाली ह्म-णजे पुरे असे. मग ते पाहिजे त्या सरदाराच्या हाता-खालीं चाकरी करण्यास तयार असत. त्यावेळीं मुसलमा-नांबरावर लढाईस ह्मटलें ह्मणजे, लोक एका पायावर उभे. त्या परधर्मी लोकांच्या जाचणुकीमुळें लोकांचा वैरभाव पूर्णपणें जागृत झाला होता. तशांत त्याकाळीं चांगल्या शूर सरदारांची उणीव नव्हती. देशांत स्वस्थता असली ह्मणजे सहजीं चालू असणारे हजारो उद्योग, ज्यां-च्या योगानें सांप्रतकाळीं लाखों मनुष्यें आपापला निर्वाह करीत आहेत, ते त्यावेळच्या लोकांस ठाऊक नव्हते. देशांत

फारसा व्यापार नव्हता, राजाच्या पदरीं चाकरी मिळण्याची खात्री नव्हती; तेव्हां शूर असूनही गरीब व निरुद्योगी लोकांस लढाई शिवाय दुसरा कोणता धंदा पसंत पडावा? दुसरें असें-लढाईंत गेल्यानें स्वतःचा कांहीं तोटा नव्हता, झाला तर फायदाच होत असे. शिवाजीच्या लढाया नेहमीं फायद्याच्याच असत. शिवाजीस नवीन राज्याची स्थापना करणें होती; ह्मणून त्याची प्रत्येक लढाई विशेषेंकरून लुटीच्या उद्देशानें होत असे. या कारणामुळें त्या काळीं लहानसा पण हिंमतीचा व शूर मनुष्य सहज शेंपन्नास लोक आपल्या जवळ ठेवूं शकत असे. रामचंद्ररावास पांचशें शिबंदी व शंभर स्वार यांसह मराठ्यांची चाकरी करण्यास कांहीं कठीण गेलें नाहीं.

रामचंद्ररावामागें समशेरबहाद्दर हें घराणें दिवसेंदिवस फार प्रसिद्धीस येत चाललें. जो मुलूख मुळचा दहा गांवचा होता; तो वाढत वाढत चांगल्या सुपीक अशा दीडशें गांवांचा झाला. मुलखाचा वसूलही त्याप्रमाणेंच वाढला. पेशवे मराठ्यांच्या राज्याचा कारभार पहात असतांही हें सरदारघराणें वाढत चाललें. थोरले माधवराव पेशवे हे गुणग्राही असत. त्यांच्या दरबारांत समशेरबहाद्दर यांस खडी ताजीम असे.

अशा प्रकारें समशेरबहाद्दर कीर्तीनें व संपत्तीनें वाढत चालले असतां .... पेशवाईचा कारभार पाहूं लागले. ....च्या कारस्थानीपणाविषयीं फार आख्या आहे. परंतु विचारी व दूरदृष्टी लोक आहेत ते ह्मणतात कीं, त्याचें चातुर्य मोठ्या प्रतीचें नव्हतें. त्याच्या चातुर्यास खरें राज्यकारणी चातुर्य ह्मणतां येत नाहीं. त्याची

दृष्टि आपल्या पुण्याच्या किंबहुना आसपासच्या प्रदेशा-पलीकडे कधीं गेली नाहीं. इंग्लिश कोण, ते आले कोठून, त्यांच्या येण्यापासून सर्व देशावर बरेवाईटाचें कोणतें कार्य होण्याचा संभव होता, ह्याविषयीं त्याच्या मनांत कधीं फारसा विचार आला नसावा. आपली तुंबडी भरावी व आपण असतां आपल्यावर शिरजोर कोणी नसावा एवढीच त्या पुरुषाची इच्छा होती असें दिसतें. एवढेंतरी खरें की, त्यास परोत्कर्ष अगदीं सहन होत नसे. सर्व राज्यांत शहाणपणामध्यें, अधिकारामध्यें, व संपत्तीमध्यें आपल्या तोडीचा कोणी नसावा इतकेंच नव्हे, तर आपल्या खालोखालही कोणाची स्थिति नसावी, असें त्यास वाटे. दुसऱ्याची मानखंडणा करून आपला वरिष्ठपणा दुसऱ्यास दाखविणें हेंच कायतें त्याचें चातुर्य असे. आपण त्यास सर्वांनीं वचकावें हाच त्याचा आनंद. मोठ्यांचा सभेंत उपमर्द करणें हाच त्याचा मोठा अधिकार. अशा पुरुषाच्या कारकीर्दींत त्याच्या मागें राज्यव्यवस्था सुरळीतपणें चालविण्यासारखे शहाणे लोक तयार झाले नाहींत यांत नवल तें काय? समशेरबहाद्दर यास ताजीम देणें हें या पुरुषास फार वाईट वाटलें. एके दिवशीं सवाई माधवराव यांच्या दरबारांत जेव्हां समशेरबहाद्दर आले तेव्हां भालदारानें "ताजीम" असें रीतीप्रमाणें पुकारलें नाहीं. संताजीराव समशेरबहाद्दर ही नवीन व अपमानाची रीति पाहून विस्मित झाला; आणि पुढें पाऊल न टाकतां ....कडे पाहूं लागला. परंतु ....ची मुद्रा रागीट दिसली. संताजीराव चतुर होता. सभेंतून रागानें मागें जाणें वाईटच. पण अपमान सोसून निमूटपणें बसणें हेंही

वाईट. असें जाणून झटदिशीं एके आंगास वळून पेश-व्यांजवळ कांहीं सरदार ताजीमदार उभे होते त्यांत जा-ऊन मिसळला आणि ती वेळ त्यानें मारून नेली.

संताजीराव फार शहाणा व दूरदर्शी होता. त्याणें दरबारांत झालेल्या प्रकारावरून ताडिलें कीं, पेशव्यांनीं आपली नीति सोडली. अशा धन्याची चाकरी करणें हें त्याला लज्जास्पद वाटूं लागलें. त्याणें देशांत झालेला इंग्लिशांचा शिरकाव व त्यांचें दिवसेंदिवस पुढें पडत चाललेलें पाऊल हें पाहून, हें सर्व पुढें कोणत्या थरास जाणार हें ताडलेंच होतें. त्यांचें शौर्य, त्यांचें युद्ध-कौशल्य, त्यांचें राज्यचातुर्य, इत्यादि पाहून त्याची खात्री झाली होती कीं, हे लोक या देशांत सार्वभौमत्व पावण्यास आले आहेत. पेशवाई खचितच लौकर लयास जाईल अशी अटकळ बांधून त्याणें इंग्लिशांशीं स्नेह केला. इंग्र-ज सरकारानें समशेरबहाद्दर आपले दोस्त करून त्यां-च्याशीं स्वतंत्र तह केला. पुढें बाजीरावाबरोबर इंग्रजांचा जो संग्राम झाला त्यांत समशेरबहाद्दर हे पेशव्या विरुद्ध लढले. इतकेंच नव्हे, तर किंबहुना त्यांच्याच शौ र्यानें इंग्रजांस पेशवाई घेणें कांहींसें सुलभ गेलें. असें इंग्रजांस तरी वाटलें असावें; कारण समशेरबहाद्दर यांस त्या मदती-बद्दल रावराजे ही पदवी, सोन्याचा तोडा, मोर्चेल व पन्नास गांव, व आपल्या मुलखाचा चिरकाल स्वतंत्र अ-म्मल हीं मिळालीं. नवीन तह होऊन त्यांत ह्या देणग्या नमूद झाल्या. परंतु त्याच तहांत एक दोन दुसरीं कलमें हो-तीं; त्यांचा भावी परिणाम, त्या दूरदर्शी संताजीरावाच्याही धोरणांत आला नाहीं. आपण राजे झालों; आपल्यास

सोन्याच्या तोड्याचा व मोर्चेलाचा अधिकार मिळणार, या आनंदांतच तो दंग झाला. आणि खरोखरी असें वैभव प्राप्त झालें असतां कोणास आनंद होणार नाहीं? त्या आनंदांत त्यास दुसऱ्या गोष्टींचा विचार झाला नाहीं. तहाचीं कलमें ऐकत असतां जेव्हां "तुह्मीं आमच्या सल्ल्याशिवाय आपल्या शत्रूंबरोबर लढूं नये. तुमच्या शत्रूंपासून आह्मीं तुमचें नेहमीं संरक्षण करूं" असें कलम आलें तेव्हां त्याबद्दल कांहीं विचार न करितां "ठीक आहे. पुढें वाचा," असें त्याणें ह्मटलें. पुढचें कलम असें होतें:—

"तुमचें राज्य तुह्मीं कंपनी सरकाराशीं इमानें इतबारें वागाल तेथपर्यंत पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरा चिरकाल चालेल." हें कलम ऐकून संताजीरावास अत्यानंद झाला. त्याला वाटलें, आपल्या राज्याचा पाया आतां शेषाच्या मस्तकावर जाऊन बसला. आतां आपल्या राज्यास भीति नाहीं. समशेरबहादर हें नांव आतां चिरकाल राहील. इंग्रेज आहेत तोंपर्यंत तरी राहील. आणि इंग्रेज या देशांत चिरकाल खचित राहणार असें त्यास वाटलें. "चिरकाल चालेल"!! आणखी काय पाहिजे! अशा आनंदांत व ऐहिक अत्युत्तम सुखाचा अनुभव घेऊन संताजीराव परलोकवासी झाला.

सुखी बापडा!! "चिरकाल" या शब्दास भुलून तो आनंदांत दंग झाला. "पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरा" याचा अर्थ पुढें काय होईल हें त्यावेळीं त्यास कळलें नाहीं ह्मणून बरें झालें!

संताजीराव यांच्या मागें जे रावराजे झाले ते आपल्या कुळाभिमानेंच जातीनें शूर होते. परंतु देशाच्या दुर्दै-

वामुळें ह्मणा, अथवा कांहीं ह्मणा, त्यांच्या शूरपणाचें तेन्हां कारण राहिलें नव्हतें. सर्भोंवारचे प्रांतीं एकदोन वेळीं बखेडे झाले त्यावेळीं संताजीरावाच्या मुलाची बिरश्री फुरफुरून त्यास आपली तरवार गाजवून आपल्या कुळाच्या नांवाप्रमाणें लौकिक मिळवावा असें वाटलें. परंतु त्या तहांतील कलम त्यास आड आलें. इंग्रज सरकारच्या सल्ल्याशिवाय आपल्या शत्रूंशींही लढाई करण्याची मनाई होती. लढाईस जाण्याविषयीं परवानगी मागतां " तुह्मीं स्वस्थ असा. आह्मीं आपलीं पलटणें पाठवून शत्रूंचा बंदोबस्त करितों. तुमच्या तसूभर जमिनीच्या तुकड्यास भीति नाहीं " असें उत्तर मिळालें. तें ऐकून राजास अम्मळ वाईट वाटलें. त्याणें आपल्या पूर्वजांची तरवार म्यानांतून उपसून मनगटावर तिचें पान पुसिलें आणि मोठ्या शौर्यानें तें हातांत धरजून ह्मटलें, " कायरे करूं, हा हात कसा फुरफुरतो आहे. असें वाटतें कीं, जाऊन त्या चोरांची खोड जिरवावी; परंतु उपाय नाहीं." असें बोलून हिरमुसल्या तोंडानें तिजकडे पाहिलें आणि ती पुन्हः म्यानांत घातली. पुढें प्रसंग आले त्यावेळीं तरवार उपसावयास संताजीरावाच्या नातवास हुजऱ्याची जरूर लागूं लागली. कारण ती म्यानांतून बाहेर झट्कन येण्याचीच पंचाईत पडूं लागली. इतका तीस गंज आला. ती वर्षांतून विजयादशमीच्या दिवशीं मात्र एकदां बाहेर दृष्टीस पडे.

रणधीरराव–(त्या गादींतील सरदार) हे संताजीरावाचे नातू. हे आपल्या बापाच्या पश्चात् सन १८३ इसवींत गादीवर बसले. त्यावेळीं त्यांचें वय बत्तीस वर्षांचें होतें. त्यांच्या आंगीं आपल्या आज्याचें शौर्य नव्हतें. ह

त्यांचा अपराध कोण ह्मणेल? हा परिणाम इंग्रजांच्या समागमाचा किंबहुना त्यांच्या युक्तीचा होता! अथवा ती गोष्ट होणें हा त्यांच्या काळाचाच साहजिक परिणाम होता. असो, पण रणधीररावांची ही वरील उणीव इतर उत्तम गुणांनीं भरून आली होती. ते स्वाभाविकच मनानें मोठे दयाळु, उदार व न्यायी असे होते. त्यांत त्यांच्या बापानें त्यांजविषयीं पुष्कळ काळजी घेतल्यामुळें त्यांस उत्तम शिक्षण मिळालें होतें, त्यामुळें त्यांणीं आपल्या छोटेखानी राज्याची व्यवस्था उत्तमप्रकारें ठेविली होती. सर्व बंदोबस्त इंग्रजी राज्याप्रमाणें होता. व्यवस्थेंतही किता त्यांचाच. यामुळें इंग्रजसरकारची त्यांजवर बहाल मर्जी असे. त्यांच्या पूर्वजांचें शौर्य त्यांच्या अंगीं असल्याचा सूचक असा त्यांच्या आंगीं एक गुण होता कीं,—त्यांस शिकारीचें फार वेड असे. शिकारीचें वेड हें शूरांस शोभविणारें भूषणच होय. शिकारीचा छंद शूरांस शोभतो अथवा शूरच त्या छंदास उत्तमप्रकारें शोभवितात. आमच्या वाचकांपैकीं शिकार ही थोड्यांसच माहित असेल ह्मणून खऱ्या शिकाऱ्याच्या मनाचा उल्हास व उमेद कशी असते याचें अनुमान थोड्यांसच करवेल. खरा शिकारी ह्मटला ह्मणजे त्यास भूक नाहीं, तहान नाहीं, ऊन नाहीं, पाऊस नाहीं; तो घोड्यावर बसला ह्मणजे, माळ असो, डोंगर असो, मोठा कडा असो, त्याला सर्व सारखेंच. पायीं चालत असला तरी तो सर्व दिवसभर खांद्यावर बंदूक टाकून, कमरेस तोसदान लटकावून, बरोबर आपले शिकारी कुत्रे व सोबती, अशा थाटानें, माळ पहात नाहीं, डोंगर पाहत नाहीं, रान पाहत नाहीं, कांटे पाहत नाहीं. एकसारखा शिकारी-

च्या नादांत गर्क होऊन हिंडत असतो. सर्व रात्र जरी झाडावर अथवा झुडपाआड टपत बसणें पडलें तरी देखील तो तिळप्राय डगमगत नाहीं. आणि इतके श्रम करून जर का एखादी शिकार साधली—मग तें लहानसें "वाघरट" कां असेना—तर त्याचा आनंद काय सांगावा! जगांतील अत्युत्तम वस्तूचा लाभ एके अंगास व या "वाघरटाचा" लाभ एके अंगास. त्याचा तो आनंद अनुपम होय. शिकाऱ्याचा साहसीपणा फारच आश्चर्य करण्यासारखा असतो. रिकाम्या वेळीं आपल्या कृत्याचा जेव्हां शांतपणें तो विचार करितो तेव्हां तो चकित होऊन कधीं कधीं मनांतल्या मनांत भयही पावतो, आणि आपल्याशींच ह्मणतो, "मी त्या दिवशीं एवढा डोंगर घोड्यावरून उतरलों कसा!" अथवा "एवढी दरड उडालों कसा?" अथवा "सर्व रात्र काळोखांत अशा किर्र रानांत घालविली तरी कशी!" फार काय सांगावें! शिकार आटोपल्यावर आलेल्याच रस्त्यानें त्यास पुन्हा माघारेंही कितीएक वेळीं जातां येत नाहीं. परंतु एवढें खरें कीं, शिकारीसारखा दुसरा उत्तम छंदच नाहीं. निदान ज्या शूर लोकांचे युद्धसंग्रामाचे दिवस राहिले नाहींत त्यांच्या मनोरंजनार्थ या छंदासारखा दुसरा छंदच नाहीं. आणि असेंच रणधीरराव यांचे अनुभवास आलें. त्यांनीं ह्मणावें कीं, आपल्या शस्त्रांस आतां शत्रु नाहींत ह्मणून काय झालें? वाघासारखा मनुष्यजातीस प्रबळ शत्रु दुसरा कोण आहे? त्यांनीं नेहमीं वाघांचीच शिकार करावी. वाघ हेरल्याची वर्दी आली ह्मणजे मोठें महत्त्वाचें कामही एका अंगास पडे. त्यांच्या महालांतील थोरल्या

मुख्य दिवाणखान्यांत चहूंकडे वाघांचीं कातडीं मांडलेलीं होतीं. यावरून त्यांस आपल्या आवडत्या शिकारींत बरेंच यश येई असें वाटतें.

रणधीरराव यांचें आयुष्य बऱ्याच प्रकारें सुखानें गेलें— सर्वांशीं सुख या जगांत कोठें आहे? राज्य नीतीनें चालविल्या- मुळें प्रजा यांजवर फार संतुष्ट असे. राज्यकारभारांत पूर्ण स्वतंत्रता होती. दरबारांत जरी इंग्रजांकडून रेसिडेन्ट होता तरी राज्यव्यवस्थेंत त्याचा अगदीं हात नव्हता. रणधीरराव यांचा सर्व वेळ मौजेंत जात असे. प्रातःकाळची रपेट करून आल्यानंतर पुढें भोजन होईपर्यंत सर्व वेळ पूजनार्चनादि पारमार्थिक व्यवसायांत व आपल्या शास्त्री- बुवाजवळ गूढ विषयांवर बोलण्यांत जात असे. दोन प्रहर- पासून संध्याकाळचे चार वाजेपर्यंत राज्यव्यवस्था पाहणें होत असे. नंतर संध्याकाळची पुनः रपेट होत असे. हाच बहुधा नेहमींचा क्रम. शिकारीस जाण्याच्या दिवशीं मात्र वरील नियम चालत नसे, आणि हा नियम चालला नाहीं असे दिवस वर्षांतून पुष्कळ जात असत.

आजचा दिवस वर लिहिल्याप्रमाणें वर्षांतून पुष्कळ- वेळां येणाऱ्या दिवसांपैकीं होता. आमचे प्रवासी नारायण- राव पहिल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें सायंकाळच्या समयीं घाट चढत असतां इकडेस त्याचवेळीं रणधीरराव हे संताजीराव व आपले दुसरे सरदार यांसह नगराहून नि- घून घाटमाथ्याजवळ येऊन पोहंचले होते. वाघ टेहळ त्याची वर्दी सकाळींच आली होती. त्या दिवशीं सकाळीं महाराज नित्याप्रमाणें पहांटेस उठून मुखमार्जनादि विधि करून आपल्या बसण्याच्या खोलींत आले आणि पाहतात

तों संताजीराव पूर्वींच खोलींत उभे आहेत. त्यांस पाहतांच खालीं लिहिल्याप्रमाणें त्यांचें व संताजीराव यांचें भाषण झालें:—

रणधीरराव—कां संताजीराव, आज आमच्यावर कडी? कांहीं विशेष?

संताजीराव—(हंसून) थोडेंबहुत, आतांच वर्दी आली आहे कीं, त्या शामगांवच्या दक्षिणेकडील बाजूस घाटाखालीं जाण्यास पायवाट आहे तेथल्या दरींत, गेल्या रात्रीं एक बैल वाघानें मारलेला आहे. तेव्हां आज सायंकाळीं तो वाघ क्वचित तेथें यावयाचा.

रणधीर०—ह्मणतां काय संताजीराव! ही बातमी थोडी काय? चला निघूंया तर मग. अवकाश करावयाचा नाहीं.

सं०—महाराज! इतकी घाई कशाकरितां? अद्याप निघण्यास अवकाश आहे. शामगांव काय, दोन तासांचा रस्ता.

हें बोलणें संपत आहे तों एका हुजर्यानें टपालांतील कागद आणून महाराजांपुढें ठेविले. ते पाहून संताजीराव ह्मणाले:—

संताजी०—महाराज, टपाल तर पहावें प्रथम. हें काय? हें समजलें. आपलें मुंबईचें वर्तमानपत्र "प्रभाकर." आज शुक्रवार नव्हे? महाराज, हें पत्र कोणाचें बरें?

महा०—(तें घेऊन फोडून वाचतात आणि) "हें मुंबईचें, त्या सोसाइटीच्या साहेबाचें. आपण बाबासाहेबांकरितां एक इंग्रजी शिक्षक मागितला होता, त्याविषयीं ते साहेब ह्मणतात, 'आमचे सोसायटींतील नारायणराव धनुर्धर, हुशार, इंग्रजींत निपुण, व स्वभावानें गरीब, कुलवा-

न, यास पसंत करून आपलेकडे पाठविलें आहे. ते आपल्याकडे लवकरच येऊन दाखल होतील."

संताजी०—नांव काय ह्मटलें? नारायणराव धनुर्धर? व: खासें नांव आहे महाराज.

रणधीर०—बरें झालें. आतां बाबासाहेबांच्या विद्याभ्यासाची काळजी राहिली नाहीं आणि पंडित आले ह्मणजे मला पुष्कळ गोष्टी समजून घ्यावयाच्या आहेत. असो. पण संताजीराव, आजची शिकार साधली पाहिजे बरें?

याप्रमाणें प्रात:काळीं प्रकार झाल्यानंतर अस्तमानास रणधीरराव, संताजीराव व दुसरी कांहीं मंडळी, बैल मरून पडला होता त्या ठिकाणच्या समोरच्या टेकडीवर एका उंच दगडाआड बंदुका भरून वाघाची वाट पहात बसली होती. पुढें काय झालें तें वाचकांस कळविलेंच आहे.

भाग ४.

दुसऱ्या भागाच्या शेवटीं सांगितल्याप्रमाणें रणधीरराव राजे व आमचे प्रवासी नारायणराव गाडींत बसून निघाले, ते लागलेच दोन तासांनीं नगरास सुखरूप येऊन पोंहचले. आपल्या विकट प्रवासाचा त्याच रात्रीं अशा विलक्षण रीतीनें शेवट होईल, असें नारायणरावजीच्या ध्यानीं-मनींही नव्हतें. राजवाड्यांत आल्यावर तेथील पाहुणचार व बेतबात पाहून नारायणरावास मोठा आनंद झाला. राजा गुणग्राही असून त्यास विद्वानांच्या समागमाची इच्छा आहे; हें पाहून तर नारायणरावास अत्यानंद झाला.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं ६ वाजतां महाराज नित्याप्रमाणें उठून पोशाख करून दिवाणखान्यांत जाऊन बसले, व नारायणरावजीस बलाविण्यास हुजऱ्या पाठविला. नारायणरावजीस नेहमीं लवकर उठण्याची संवय होती, ह्मणून ते राजानें बोलावणें आलें, तेव्हां तयारच होते. ते लागलेच त्या हुजऱ्याबरोबर निघून महाराज बसले होते तेथें आले; तेव्हां महाराजांनीं त्यांस आपल्या जवळच बसण्यास खुर्ची दिली. मग—

महाराज—कसें काय नारायणरावजी! आपण मुंबईचे? आपलें नांव धनुर्धर?

नारायणराव—होय सरकार.

महा०—आपण अभ्यास मुंबईत केला?

नारा०—मुंबईमध्यें "एल्फिन्स्तन् इन्स्टिट्युशन्" ह्मणून इंग्रजी शिकविण्याची एक मोठी शाळा आहे. तेथें केला.

महा०—नारायणरावजी, तुह्मी मोठे भाग्यवान्! उपयुक्त व अमोल्य विद्येच्या भांडाराची किल्ली तुह्मी संपादिली आहे. खरेंच सांगतों नारायणराव! ज्या ज्या वेळीं मी आमचे रेसिडेन्ट साहेबाचे भेटीस जातों त्या त्या वेळीं मला इंग्रजी भाषेचें ज्ञान नाहीं, याबद्दल पराकाष्ठेचें वाईट वाटत असतें.

नारा०—(महाराजांची ही विद्येविषयीं अभिरुचि पाहून फार आनंद पावून) महाराज!! आमच्या या देशांतील सर्व राजेरजवाड्यांस व इतर संस्थानिक व बडेलोकांस ज्या दिवशीं आपल्यासारखें वाटूं लागेल, त्या दिवशीं आमच्या ह्या देशाच्या उन्नतीस प्रारंभ झाला असें खास समजावें. ज्ञानप्राप्तीची इच्छा मनुष्यमात्रांस साहजिक आहे. परंतु कांहीं अनिर्वाच्य दुर्दैवामुळें आमच्या देशांतील बडेलोकांस ज्ञानप्राप्तीची अलीकडेस अरुचि झाली आहे.

महा०—मला तर, नारायणरावजी, स्वतः ज्ञानप्राप्ति करून घ्यावी असें वाटतें; इतकेंच नव्हे, तर या माझ्या छोट्या राज्यांत विद्येचा जिकडे तिकडे फैलावा व्हावा, व सर्व लोक ज्ञानसंपन्न व्हावेत अशी माझी फारच इच्छा आहे. आणि याचकरितां आपणास मीं येथें आणविलें आहे. बरी आठवण झाली. तुह्मांस येथें आणविण्याचा मुख्य हेतु इतका वेळ कळविला नाहीं. कोण आहेरे बाहेर! (हें ऐकतांच एक हुजऱ्या येतो).

हुजऱ्या—जी सरकार मी मोतीसिंग आहें. काय आज्ञा?

महा०—अरे, बाबासाहेबांस इकडे लवकर घेऊन ये.

हुजऱ्या—आज्ञा सरकार. (असें ह्मणून निघून जातो.)

महा०—नारायणरावजी! माझ्या मनांत ह्या आपल्या

प्रांतांत कांहीं शाळा घालावयाच्या आहेत. या आमच्या नगरांत, एक इंग्रजी शिकण्याकरितां शाळा, व एक मुलींकरितां शाळा अशा दोन प्रथमत: एकदम सुरू करावयाच्या आहेत. मराठी शाळा तर आहेतच. या सर्व शाळांवर देखरेख तुह्मीं केली पाहिजे. याशिवाय तुह्मांस एक मोठें महत्त्वाचें काम सांगावयाचें आहे. आमच्या बाबासाहेबांकडून आपण मराठी व इंग्रेजी अभ्यास उत्तमप्रकारें करविला पाहिजे. बाबासाहेबांची चर्या पहाल तर—

इतक्यांत सुमारें ६।७ वर्षांचें एक मूल, पूर्वीं आलेला हुजऱ्या घेऊन येतो. नारायणराव त्याजकडे क्षणभर पहातात; आणि आनंद पावतात. कारण बाबासाहेबांचें स्वरूप मोठें मनोहर व चित्तवेधक होतें. त्या स्वरूपांत सौंदर्य व चपलता हीं एकदम दिसत होतीं. सर्व पोशाख इंग्रजी धर्तीचा होता. डोकीस टोपी जरीची फीत लावलेली अस्मानी मखमालीची होती. तिचा कलाबतूचा गोंडा झोंकदार रीतीनें डाव्या कानावर लोंबत होता. अंगांत किरमिजी रंगाच्या उत्तम रेशमी कापडाचा "कोट" होता; खालीं अस्मानी रंगाची उत्तम बनातीची "पाटलून" होती; व पायांत "बूट" होते. हा नवीन तऱ्हेचा पोशाख आह्मांस वाटतें, मुलांस एक प्रकारें मोठा झोंकदार दिसत असतो. बाबासाहेबांस तर तो फारच शोभत होता.

हें मनोहर मूल जवळ येतांच महाराजांस हंसत मुजरा करितें; आणि त्यांच्या खुर्चीजवळ जाऊन उभें राहतें. त्याकडे पाहून—

महा०—कसें काय राव! आज बाहेर रपेटीस गेला होतां कीं नाहीं?

बाबा०—होय महाराज. आतां हाच जाऊन आलों. काय सांगूं महाराज! आतां मोठी मौज पाहिली.

महा०—ती मौज कोणती बरें? सांगा पाहूं आह्मांला.

बाबा०—महाराज, मी आज त्या नदीकडे गेलों होतों. आह्मी वेशींतून अम्मळ पुढें गेलों तों एक वानर त्या मोठ्या उंबराच्या झाडाखालीं बसून उंबर खात होता. एक उंबर तोंडांत टाकी, आणि वर पाही. मी ह्मटलें कीं, हा वर काय पाहातो? अम्मळ जवळ गेलों, आणि पाहिलें तों तेथें दुसरा एक वानर होता. तो हातांनीं उंबर तोडून खालीं टाकी. कायती महाराज मौज! हातानें उंबर तोडी व तें तोंडांत घाली, अर्धेंसें खाई आणि मग तें खालीं टाकी. वरचा वानर खालीं उंबर टाकीपर्यंत खालीं बसलेला वानर उगाच त्याजकडे पाहत असे. डोळे मिटी, उघडी, एका हातानें करकर कुले खाजवी. मी जवळ जातांच तो बसल्या ठिकाणींच इकडे तिकडे पाहूं लागला; अगदीं जवळ गेलों तों तो उठून मागें मागें हळू हळू सरकूं लागला. मी त्याच्या पाठीस लागलों. तो पुढें, मी मागें. मी धांवूं लागलों तसा तोही अम्मळ धांवूं लागला. मी किंचित् थांबलों कीं, तो थांबे व मला वेंकावल्या दाखवी. मी हातांत एक दगड त्यास मारावयाला घेतला तों त्याणेंही एक घेतला. नाईकबुवा मला ह्मणूं लागले, 'जाऊंद्याहो बाबासाहेब, तो वानर पाठीस लागेल; व ओरबाडील.' मी ह्मटलें, 'काय ओरबाडतो!' आणि तसाच मग त्याच्या मागें मी धांवत सुटलों. येथून त्या तिलका धांवलों तों बूट जवळच्या वडाच्या पाळास अडकून मी पडलों—मला कांहीं लागलें नाहीं!!-नाईक कांब

होते. मी पडलों तों तो वानर मार्गे वळून माझ्याकडेस उलट धांवूं लागला; इतक्यांत आपला टिप्या तेथें धांवतच आला. आणि त्या वानरास पकडणार तों वानर झटदिशीं झाडावर चढला; आणि वर एका डाहळीवर बसून वेडावणें दाखवूं लागला. टिप्यानें तर भोंकून भोंकून जीव बेजार केला. तो वानर बसल्या ठिकाणाहून कांहीं केल्या हलेना. मग मी आपल्या हातांतील काठी त्याजकडे बंदुकीसारखी धरली. तेव्हां तो अम्मळ दूर झाला. महाराज, बंदुकीस वानर भितात काय? मला बंदूक मारावयास केव्हां शिकविणार?

महा०—(आनंदी मुद्रेनें) हळू हळू सर्व शिकवूं बरें. हे पहा तुह्मांस इंग्रजी शिकविण्यास गुरुजी आणिले आहेत. पण तुह्मीं पडलां तेव्हां कांहीं लागलें कीं काय?

(नारायणरावजीस हासत मुजरा करून)

बा० सा०—छी:! कांहीं नाहीं. लागतें काय?

नाईक—नाहीं महाराज! बाबासाहेबांस बरेंच लागलें आहे, त्यांची इजार काढून पहावी.

महाराज मग बाबासाहेबांची इजार (पाटलून) काढवितात आणि पाहतात तों दोन्हीं ढोंपरांस पुष्कळ खरडून ती जागा तांबडी झाली होती. तें पाहून—

महा०—हें काय?

बा० सा०—हं यांत काय आहे! मी कांहीं रडलों नाहीं. परवां तात्यासाहेबांबरोबर धांवतांना पडलों तो कुठें रडलों! पडलों तरी पण पुढें गेलोंच.

महा०—नाईक! बाबासाहेबांस आंत घेऊन जा; आणि या लागलेल्या ठिकाणी कांहीं लावण्यास सांगा, जा लौकर. (नाई-

क आज्ञा महाराज असें ह्मणून बाबासाहेबांस घेऊन जातो).

बाबासाहेब बाहेर गेल्यावर महाराज नारायणरावजीकडे पाहतात; आणि विचारितात की आपणास शिष्य कसे काय वाटतात?

नारा०—काय विचारावें! नुसतें तोंडाकडे पाहिलें तर तो कोण्या थोर व दैवशाली श्रीमान कुळांतील आहे असें लागलेंच स्पष्ट कळतें. बोलणें तरी किती शूरत्वाचें आहे? ईश्वरानें महाराजांस पुत्ररत्न महाराजांयोग्य दिलें आहे.

तें ऐकतांच महाराज अम्मळ सुस्कारा टाकितात; आणि (मनांत) "बाबासाहेबांस पुत्र ह्मणण्याचें मज अभाग्याचे प्रारब्धीं कोठें आहे! असें पुत्ररत्न ईश्वरानें मला दिलें असतें तर मग या जगीं माझ्यासारिखा दैवशाली दुसरा कोण असता?" (उघडपणें).

महा०—नारायणरावजी, बाबासाहेबांस मी पुत्राप्रमाणें वाढविला आहे.

नारा०—बाबासाहेब महाराजांचे पुत्र नव्हेत तर.

महा०—बाबासाहेब पुत्र नव्हेत. बाबासाहेबांची गोष्ट मोठी मौजेची आहे—एके दिवशीं.

इतक्यांत एक दुसऱ्या ग्रामगांवच्या वेळ्यांनीं तो रात्रीचा वाघ आणिला आहे अशी वर्दी सांगण्यास येतो. तें ऐकतांच महाराज उठतात आणि नारायणरावास ह्मणतात,

"बाबासाहेबांविषयीं हकीकत मग सांगेन. चला आतां आपण कालचा वाघ पाहूं. काल त्यानें तुमची बरीच गाळण केली होती. चला तर"—असें ह्मणून तत्क्षणींच ते खालीं चौकांत वाघाकडे जातात.

महाराजांच्या मागोमाग नारायणरावजीही जातात.

वाघाजवळ गेल्यावर महाराज, जवळ दुसरी मंडळी जमली होती तीस पूर्वदिवसाच्या शिकारीची हकीकत मोठ्या उल्हासांत येऊन सांगत होते, तो उल्हास शिकाऱ्यांसच समजावयाचा, आमच्या वाचकांपैकीं शिकारी-फारसे असतील असें वाटत नाहीं;-असतील तर आमचें मोठें भाग्य समजूं; आणि त्यांची क्षमा मागूं. पण बहुधा नसतीलच. तेव्हां महाराज कालच्या शिकारीचें वर्तमान आपल्या सभोंवार जमलेल्या मंडळीस सांगत आहेत; व नारायणराव त्या वाघाच्या तडाक्यांत कसे सांपडत होते; आणि ते कशाप्रकारें निभावले हें कळवीत आहेत तोंपर्यंत आह्मीं आपल्या वाचकांस बाबासाहेब हा मुलगा कोण व तो वाड्यांत येऊन महाराजांस पुत्राच्या ठिकाणीं कसा झाला तें सांगितलें असतां आमच्या वाचकांस आवडेल असें वाटतें. ह्मणून ती गोष्ट आह्मी सांगतों.

भाग ५.

मागें रणधीरराव यांचा इतिहास सांगितला त्या वेळीं त्यांच्या संसारसुखाचें वर्णन करणें राहिलें. त्याविषयीं आतां सांगितलें ह्मणजे छोटे बाबासाहेब कोण, कोठले व ते वाड्यांत कसे आले याविषयीं वाचकांस बरेंच वर्तमान कळेल असें वाटतें.

रणधीररावांस "संसारसुख" बिलकूल नव्हतें. त्यांच्या वयास पस्तिसावें वर्ष लागलें तरी पोटीं पुत्र नव्हता. यामुळें राजाचें मन नेहमीं एकांतामध्यें व्यग्रता पावे. पुत्राविषयीं त्यांस मोठा हृद्रोग लागला होता. परंतु त्यांच्या त्या स्वाभाविक नेहमींच्या उल्हासी वृत्तीमुळें पहाणारांस महाराज सदोदित आनंदी दिसत. जसा एखादा मोठा वृक्ष फलपुष्पांनीं व हिरव्यागार पर्णांनीं सुशोभित असून त्याच्या आंत कीड लागल्यामुळें आंतून अगदीं पोकळ झालेला असतो, तो पाहणारांस इतर वृक्षांप्रमाणेंच सुंदर दिसतो व त्याची छाया इतर झाडांप्रमाणेंच गार असते; परंतु त्याच्या अंतर्गत किड्यांची ती पोखर कोण जाणतो! पण एखाद्या समयीं जेव्हां का तो एकाएकीं अकस्मात् लहानशा वाऱ्याच्या जोरानें मोडून पडतो तेव्हां लोक क्षणभर आश्चर्य करून ह्मणतात, 'काय वाऱ्याचा प्रभाव हा! एवढा वृक्ष कसा काडीप्रमाणें मोडून पाडिला! परंतु मग ते जेव्हां किड्यांनीं आंतून तो अगदीं पोखरलेला पाहतात तेव्हां त्याचें अकस्मात् उलथून पडण्याचें कारण समजतात. त्या वृक्षाप्रमाणेंच ह्या राजाची स्थिति होती. तो थोर व शौक मनाचा असल्यामुळें त्याची अंतर्यामींची

स्थिति कोणास कळत नव्हती. त्याची नेहमींची आनंदवृत्ति पाहून लोकांस आश्चर्य वाटे. ते ह्मणत, राजा काय नादी आहे? त्यास मूल नसल्यामुळें, त्याचा वंश खुंटण्याचा समय आला असतां देखील हा नेहमीं आनंदी असतो. आपला एकच शिकारीचा नाद घेऊन त्यांत दंग असतो; तेव्हां याच्या मनास ह्मणावें तरी काय? पण ते सर्व लोक बाह्यदृष्टीनें पहाणारे होते.

कारण महाराज पुत्र नसल्यामुळें अंतरीं दुःखी असत. खरा शूर आपलें दुःख दुसऱ्यांस दाखविण्यांत कमीपणा मानतो. आणि खरोखर शूरपणा हा ऐहिक दुःख क्षुद्रवत् मानून तिकडे दुर्लक्ष्य करविणारा आहे. शूरास कसेंही दुःख होवो, त्याचा मोठा प्रियपदार्थ गमावो, त्याच्या मुखांतून दुःखोद्गार निघणार नाहीं. त्याच्या डोळ्यांला पाणीसुद्धां येणार नाहीं. ह्मणणारे हा मनाचा कठोरपणा असें ह्मणोत; परंतु मला वाटतें, हा पौरुषाचा खरा विजयध्वज होय. . मनाच्या धर्मावर ज्याणें आपला अमल बसविला तोच या जगांत खरा विजयी ह्मणावा. पण हें काम महादुर्घट आहे. "मन हें ओढाळ गुरूं" असें ह्मणतात तें खरेंच. मनाच्या ओढी अनिवार आहेत. मनुष्य कितीही शूर असला तरी त्याचे ह्रदयोद्गार कधीं तरी बाहेर पडलेच पाहिजेत. तळ्याचें पाणी कितीही खोल, कितीही स्थिर असलें तरी तें जर आंतून प्रचंड भूकंपादि उत्पातांनीं उचंबळलें तर मग त्या पाण्यास अवरोध कोठचा? तें बांधाबाहेर यावयाचेंच, तद्वतच मन कितीही स्थीर असलें, कितीही शांत व धीराचें असलें तरी, जर कां एखाद्या दुर्निवार प्रवृत्तीनें व्यग्रता पावलें तर मग तें कोणाच्यानें

आवरेल ? शरीराचे व्यापार कांहींसे स्थिरावले ह्मणजे मग मनाचें दुःख बाहेर पडतें. जोंपर्यंत बाह्य इंद्रियांचे व्यापार सडकून चाललेले असतात तोंपर्यंत मनाचें दुःख जरा कुंठित असतें. त्यास बाहेर पडण्यास ईश्वरानें स्वतंत्र मार्ग करून ठेविलेला नाहीं. परंतु रात्रीच्या समयीं जेव्हां शरीर दिवसाचे नानाविध व्यापार बंद करून विश्रांति घेण्याच्या बेतांत असतें तेव्हां दुःखास जणू काय सर्व द्वारें मोकळीं सांपडतात. तें मग फारच अनिवार होतें. बिछान्यावर पडतांच दिवसाच्या श्रमानें लवकर झोंप आली तर बरें, नाहीं तर मग मनाच्या व्यापाराची सुरुवात झालीच. मग झोंपेचें काय चालावयाचें आहे ?

रणधीररावांस या गोष्टीचा पक्का अनुभव होता. ह्मणून ते बहुधा रात्रीं लवकर झोंप येईल अशा तऱ्हेनें दिवसास वागत असत. ज्या दिवशीं शिकारीस जात असत त्या रात्रीस त्यांस चांगली झोंप येई; आणि ह्मणूनच ते बहुधा वरचेवर शिकारीस जात असत. शिकारीस गेले नाहींत, तर दररोज घोड्यावर बसून फार लांब रपेट करून येत असत. त्या श्रमामुळें त्यांस झोंप न लागण्याची बहुधा भीति नसे. एके दिवशीं ते शिकारीस न जातां नेहमींप्रमाणें प्रातःकाळचे सर्व नेमधर्म आटपून जेवणानंतर न्यायासनीं येऊन दररोजचें काम पाहूं लागले. तो त्या दिवशींचा खटला फार भानगडीचा होता. खटला वडिलार्जित जिनगीच्या वांटणीचा असून त्यांत वादी, आपण दत्तकपुत्र या नात्यानें आपल्या बापाच्या भाऊकडून आपल्या बापाचा हिस्सा मागत होता. प्रतिवादीची तक्रार अशी होती कीं, वादी हा दत्तकपुत्र खरा; परंतु वादी हा आपल्या जनक पित्याचा एकु

लता मुलगा असल्यामुळें तो दत्तक देण्यास योग्य नव्हता; म्हणून झालेलें दत्तविधान गैरकायदा आहे. अशीं दोहों पक्षकारांचीं साधकबाधक प्रमाणें वकील सांगत असतां प्रतिवादीच्या वकीलानें पुत्रजन्माची अवश्यकता व दत्तविधीनें पुत्र घेण्याचें कारण वगैरे हिंदुशास्त्रांतील गूढ विषयावर लांबलचक संभाषण केलें. "पुत्र" शब्दाची व्याख्या व तद्विषयक सर्व बोलणें रणधीररावाच्या मनास फार लागणारें होतें. कचेरी आटोपल्यावर स्वारी नित्यप्रमाणें घोड्यावरून फिरण्यास गेली नाहीं. चित्तीं अमळ उदास वाटलें, म्हणून आपल्या खोलीतच जाऊन बसले; व हुजऱ्यास हाक मारून शास्त्रीबुवांस बोलाविण्यास सांगितलें. मग जेवणाची वेळ होई तोंपर्यंत महाराज व शास्त्रीबुवा एकांतांत बोलत बसले.

जेवण झाल्यावर महाराज आपल्या रंगमहालीं गेले. मनास किंचित् चांचल्य झालें होतें. पुत्र नसल्यामुळें वारंवार त्यास वाईट वाटत असे, पण तें बाहेर कोणास कळत नसे. आपल्या प्रियपत्नीजवळही महाराज यासंबंधीं कधीं फारसें बोलत नसत. इतका मनावर त्यांचा नेहमीं दाब असे. परंतु त्या रात्रीं महाराजांस चैन पडेना. मन्वादि शास्त्रकारांनीं निपुत्रिकांस अधःपात सांगितलेला प्रकार न्यायकचेरीत कानावर पडल्यामुळें तोच विषय मनांत घोळत होता. महाराजांच्या चित्ताची व्यग्रता राणीनें पाहिली. राणी फार चतुर व सद्गुणी होती. आपल्या प्रियपतीचा ज्यांत आनंद ती गोष्ट करणें हेंच काय तें आपलें कर्तव्यकर्म असें ती मानीत असे. राजाचें राणीवर अतिप्रेम होतें. परंतु तें फार बाहेर दृष्टीस पडत नसे. सर्व

मनाच्या वासना आपल्या ताब्यांत ठेविल्या आहेत असें दाखविणें यांत राजास मोठा आनंद वाटत असे. राणीस ठाऊक होतें कीं, महाराज आपल्यावर मनापासून प्रीति करितात. यानच ती आनंद मानीत असे. राजा जरी महालांत फारसा बसत नसे व त्याचा सर्व वेळ बाहेरच्या कामांत व करमणुकींत जाई तरी त्याबद्दल राणीला कांहीं वाटत नसे. तिला वाटे, महाराजांनी नेहमीं आनंदी असावें. आपल्या स्वतःच्या सुखाचा तिला कधीही विचार सुचत नसे. आह्मांस वाटतें, खऱ्या प्रीतीचें लक्षण हेंच होय.

महाराजांचें व्यग्र झालेलें चित्त पाहून, राणी अमळ भयभीत होत्साती आपल्या प्रियपतीचा डावा हात अतिप्रेमानें आपले हातांत घेऊन जवळ जाऊन बसते व फार लडिवाळपणें 'चित्तवृत्ति आज अशी कां दिसते?' ह्मणून विचारिते.

राजा—(राणीनें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां) प्रिये, आपल्यास ईश्वरानें एका गोष्टीची उणीव ठेविली; याला काय बरें उपाय करावा?

राणी—(आपल्या पतीच्या मुखांतून कधींच नाहीं. आणि आज प्रथमच असे उदासीन शब्द आलेले पाहून त्यांचे समाधानार्थ) या गोष्टीस काय उपाय आहे? ईश्वराचे मर्जीप्रमाणें मनुष्यानें असलें पाहिजे!!

राजा—खरेंच तूं ह्मणतेस तेंच खरें. आपले शास्त्रीबुवाही असेंच ह्मणतात. सर्व गोष्टी ईश्वरेच्छेप्रमाणें घडत असतात. आपण निपुत्रिक असावें, असा जर ईश्वराचा संकेत असला तर मग काय करावयाचें आहे? नाटकाचा सूत्रधार आपल्या मर्जीप्रमाणें नाटकांत प्रत्येक अभ्यास

त्याची योग्यता पाहून कामें लावून देतो; मग त्यांत कोणास राम होऊन विजयी व्हावें लागतें, कोणास रावण होऊन रणांगणीं मरावें लागतें. पण ज्याप्रमाणे प्रत्येकानें आपआपला भाग 'मग तो कसाही असो' उत्तम करून दाखविण्यांत सर्व नाटकाचा रंग असून सूत्रधाराचा आनंद असतो, तद्वतच प्रिये, या जगद्रूपी विस्तीर्ण रंगभूमीवर ईश्वर सूत्रधार होऊन त्यास योग्य वाटलें तें त्याणें सोंग दाखविण्यास आपल्यास पाठविलें आहे. यांत आह्मी आपआपला भाग उत्तम करून दाखविणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे; व त्यांतच आपला सूत्रधार संतोष पावणार आहे. तसें करण्यांतच आपण आपली चाकरी योग्य बजाविली असें होणार आहे. आपल्याकडे वाईट सोंग घेण्याचें आलें तर कुरकुरावें कसें? नाटकांतील पात्रांची निवड पात्रांकडे नाहीं. कोण मनुष्य कोणतें सोंग उत्तम प्रकारें घेईल याचा परीक्षक सूत्रधार होय. त्याला सर्व नाटकास रंग आणावयाचा असतो. तेव्हां (कंठ अम्मळ सद्गदित होऊन) प्रिये, आपल्याकडे निपुत्रिक राजाचें सोंग घेण्याचें त्या सूत्रधारानें ठरविलें आहे; याबद्दल आपण व्यर्थ कां दुःख करावें? त्याची मर्जी! त्याच सोंगाची आपण उत्तम बतावणी करूं या ह्मणजे झालें.

राणी हें ऐकून अमळ उगाच राहिली. कशी झाली तरी ती स्त्रीच. आपल्या प्राणपतीची वृत्ति नेहमीं आनंदी असावयाची तशी ते दिवशीं न पाहतां; जेव्हां तिणें ती उदासपणाची पाहिली त्या काळीं तिला एका प्रकारचें धैर्य आलें होतें ह्मणूनच तिणें महाराजांच्या उत्तेजनार्थ "ईश्वराच्या मर्जीप्रमाणें मनुष्यानें असलें पाहिजे," असें समाधा-

नानें भाषण केलें. जणु काय तें समाधान तिचेठायीं पूर्णपणें वसत होतें. परंतु खरें ह्मटलें तर तसें नव्हतें. कारण आपल्या पतीच्या मनाचें समाधान झालें असें पाहून तिनें आपल्या मनाचें खरें स्वरूप लागलेंच प्रगट केलें. ती ह्मणते,—

राणी–प्राणनाथ! आपण ह्मणतां हें खरें आहे. पण असा समज पुरुषांचा लवकर पडतो. आह्मीं अज्ञान स्त्रियांनीं मनाचें शांतवन कसें करावें? वंशखंडन व अधःपात यांचें भय कसें टाळावें?

राजा–प्रिये, तूं ह्मणतेस त्याविषयीं मी दोन तीन वेळां आपल्या शास्त्रीबुवांपाशीं बोललों व त्यांनींही त्यांनीं बरेंच समाधान केलें आहे. "वंशखंडन" ह्मणून जें कांहीं तूं ह्मणतेस त्याविषयीं ते ह्मणतात कीं, जर फार बारीक विचार केला, तर तें कधींच होणें नाहीं. बरें, कदाचित् प्रत्यक्ष पोटचें मूल नसेल, तर दुसऱ्या कोणाचें चालणार नाहीं काय? जगांतील प्रत्येक मनुष्य आपला बंधु होय. सर्व जग आपलें कुटुंब आहे. असो, हें समजणें जरा कठीण आहे. परंतु वंशखंडन होणें ह्मणजे काय? आपल्या पश्चात् आपलें नांव घेण्यास कोणी नाहीं हेंच नव्हे काय? आपणास पुत्र होऊन त्यानें आपलें नांव चिरकाल राखावें ही इच्छा मनुष्यमात्रांस साहजिक आहे. पण प्रिये, शास्त्रीबुवा ह्मणतात–आपलें नांव चिरकाल राहण्यास संततीपेक्षां दुसऱ्या चिरकाल राहणाऱ्या गोष्टी नाहींत काय? प्रत्येक वेळीं संतति खुंटण्याचा संभव आहे, तो मार्ग स्थाईक नाहीं. आणि प्रिये, पुराणांतरीं जीं नांवें आपण ऐकतों त्यांचा वंश हल्लीं कोठें आहे? तरी

त्यांचीं नांवें अजरामर झालीं आहेत. कीर्ति ही अजरामर आहे. मग वंश असण्याचा हेतु जर नांव चिरकाल राहणें हाच आहे, तर वंशापेक्षां कीर्तीनें आपलें नांव चिरकाल राहवितां येणार नाहीं काय? प्रिये, त्या शास्त्रीबुवांचें बोलणें किती चतुरतेचें व समाधानाचें आहे? ते बोलत असतां माझ्या दुःखाचा तर मला अगदीं विसर पडतो.

राणी—ज्ञात्यांचा समागम असावा ह्मणतात तो अशासाठींच.

राजा—प्रिये, तुझ्या दुसऱ्या शंकेचें निवारण जरा कठीण आहे. पुराणांतरीं व मोठमोठ्या शास्त्रकारांनीं निपुत्रिकांस अधःपात आहे, असें ठरविलें आहे त्याचेंही शास्त्रीबुवांनीं उत्तम तऱ्हेनें समाधान केलें आहे. परंतु तें तुला समजणार नाहीं. आपण आपलें एवढेंच घेऊन मनाची समजूत करावी कीं: जर एखाद्या गोष्टीत आपला उपाय नाहीं तर ती शास्त्रकारांनीं कितीही पापाची आहे असें सांगितलें तरी त्या पातकाची उत्पत्ति आपल्याकडून नसल्यामुळें आपण त्याची भीति बाळगूं नये. मग ईश्वराचीच अशी मर्जी असें समजून स्वस्थ असावें.

राणी—प्राणनाथ! या सर्व गोष्टी विचाराच्या झाल्या. सर्वच वेळ आपलीं कृत्यें विचारानें कोठें होत असतात? वेळोवेळीं माझेठायीं मातृत्व जागृत होऊन घरीं लहान मूल खेळत असावें, त्याचें आपण लालन पालन करावें असें 'प्रिया! काय सांगूं! बोलण्यास लाज वाटते' या मनाला वारंवार वाटत असतें. (इतकें सांगत आहे तों हृदय दुःखोद्गारांनीं दाटून नेत्रांतून अश्रु गळतात व तोंडावाटे

एक शब्दही निघत नाहीं. उसासा टाकून राजाच्या डाव्या खांद्यावर डोकें टेंकून स्तब्ध राहते.)

राजा—(आपल्या अंगावरील शेल्याच्या पदरानें तिचे डोळे पुसून व तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन) प्रिये! मला असें वाटत नाहीं असें तूं समजतेस काय? अग, मी वारवार शिकारीस जातों याचें कारण काय? हेंच. घरांत असलें ह्मणजे हे विचार वारंवार डोळ्यांपुढें जणुं उभेच राहतात! हें सर्व राज्य व ऐश्वर्य शून्यप्राय वाटून सर्व सुखोपभोग विषवत् भासतात! हें मनांत आलें ह्मणजे त्याचा उद्गार कधीं तरी बाहेर पडणार, मग ती मला मोठी शरमेची गोष्ट होईल. मला वाटत असतें कीं, आपण आपल्या प्रजेला नेहमीं ईश्वरानें ठेविल्या स्थितींत कसें संतुष्ट असावें अशाविषयीं उत्तम मासला दाखवून द्यावा आणि ह्मणूनच मी वारंवार कांहीं तरी धांदलीच्या कामांत असतों. शिकार ह्मण, फिरणें ह्मण, कांहीं तरी करीत असतों. राज्यकारभार करीत असतां हे विचार येण्यास जागाच नाहीं.

राणी—प्रिया! ही आपली गोष्ट झाली. मीं घरांत एकटी असणार. मी काय बरें करावें? आह्मां स्त्रियांस अन्य व्यापार नसल्यामुळें आह्मी नेहमीं रिकाम्या असणाऱ्या यामुळें आमचे विचार एकाच प्रियविषयांत निमग्न असतात. त्यापासून आमची सुटका कशी व्हावी?

राजा—प्रिये! तुला जर घरांत करमणुकीकरितां एक लहान मूल खेळण्यास पाहिजे तर आपल्या पदरच्या माणसांपैकीं कोणाचें तरी एक मूल आणून येथें कां ठेवीत नाहींस? मला वाटतें, तुझ्याजवळ आपलें मूल संगोपनार्थ

आणून ठेवण्यास कोणी पाहिजे तो मोठ्या आनंदानें राजी होईल.

राणी–महाराज, आपण सुचविलें तें बरोबर आहे. पण माझ्या मनास वाटते, तसें लोकांचें मूल आणून ठेविण्यांत काय समाधान आहे? कांहीं केलें तरी तें लोकांचेंच. आपण एकवेळ त्याच्याकडे पाहिलें नाहीं तरी त्याची आई आहेच. मला वाटतें, लहान मुलाच्या संगोपनानें जो आईस आनंद होत असतो तो एकाअर्थी साहजिक तर खराच परंतु तो बऱ्याच अंशीं तें लहान मूल सर्वांशीं आपल्यावर अवलंबून असतें ह्मणून असतो. आईस वाटत असतें कीं, त्या अर्भकाकडे मी जर पाहिलें नाहीं तर त्याचें कसें होईल? त्याजकडून वेळचेवेळीं स्तनपान करविलें नाहीं तर तें कसें वांचेल? त्या बाळकानें सर्वोपरी आपल्यावर अवलंबन हेंच आईच्या सुखानें कांहीं अंशीं तरी कारण आहे. कारण आपणच पहा, लहानपणीं जशी आईची बाळकावर ममता असते तशी तेंच मूल मोठें झालें ह्मणजे नसते.

राजा–हे चतुरे, तूं ह्मणतेस तें खरें आहे.

राणी–हे प्राणपति! ह्मणून मी ह्मणतें, लोकांचें मूल घेऊन काय उपयोग? पोटचें मूल नसलें तरी असें मूल असावें कीं त्यास कोणी नसावें. तें सर्वोपरी आपल्या उपजीवनार्थ आपल्यावरच अवलंबून असावें, आपण जवळ जातांच आपलीच आई आली असें त्यास वाटून त्याणें हंसावें, आपण जवळ नसतां त्याणें रडावें. सारांश, आपल्याशिवाय त्यास जगांत कोणीं नसावें. अशा मुलाचें संगोपन करण्यानें कांहीं तरी मनाची समजूत करितां येईल.

राजा–हं समजलों–

राणी–प्रिया! काय सांगूं? आज आपण ह्या विषयावर बोलणें काढिलें ह्मणून मी बोललें. नाहीं तर मी आपल्यास वाईट वाटेल ह्मणून फार कधीं बोलत नसतें. आह्मां स्त्रियांचें मन फार हलकें, पुरुषांसारिखें विचारानें स्वस्थ होणारें नव्हे. एक तर, आह्मास पुरुषांसारखे प्रौढ विचार नाहींत. त्यामुळें हा विचार माझ्या मनांत वारंवार येतो. पण काय करावें? असो. आज माझ्या मनाचें बरेंच समाधान केलें आहे. पण–

राजा–आतां "पण" नको. प्रिये, आतां रात्र किती झाली हें तुला ठाऊक आहे काय? (इतक्यांत दोन वाजतात) काय? दोन वाजले? मी तर कदाचित् बारा वाजले असतील असेंच समजत होतों. पुरे आतां. उदईक मला मोठ्या पाहटेस शिकारीस जावयाचें आहे. त्या आपल्या उत्तरेकडील डंगांत मोठ्या वाघाची चाऊल असल्याची वर्दी आली आहे.

असें बोलणें झाल्यावर राजा व राणी बिछान्यावर जाऊन पडलीं.

भाग ६.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें राजा व राणी निद्रा यावी ह्मणून बिछान्यावर जाऊन पडलीं. पण दोघांसही बराच वेळ झोंप आली नाहीं. अगोदरच पूर्वरात्रीची झोंप मोडली होती. तशांत मन व्यग्र होणाऱ्या विषयावर त्यांचें संभाषण झालें होतें. यामुळें त्यांस बराच वेळ झोंप आली नाहीं. पुढें राजास निद्रा लागली परंतु राणी बराच वेळ बिछान्यावर या कुशीवरून त्या कुशीवर व त्या कुशीवरून या कुशीवर होऊन निद्रा येईल ह्मणून पहात होती. शेवटीं पहाटेच्या सुमारास तिला उगाच कोठें डुटका लागला. ती गाढ निद्रा नव्हती. तिचें मन पूर्वीं चाललेल्याच विषयांत घोळत होतें, असें वाटतें. कारण चार वाजण्याच्या सुमारास राजेसाहेब झोंपेंत असतां ती एकाएकीं ओरडली. तिणें पाहिलें कीं, आपल्या महालाखालून कोणी एक विक्राळ बाई कडेवर एक मूल घेऊन जात आहे. ती आपल्यास पाहून मोठ्यानें ओरडली आणि कडेवरचें मूल हातांत घेऊन मोठ्या जोरानें वाड्याच्या पायरीवर आपटीत आहे, इतक्यांत एका मोठ्या भव्य वाघानें येऊन त्या विक्राळरूपी ह्मातारीच्या बाईवर उडी मारली. मूल आपण ज्या खिडकींत उभी आहे त्या ठिकाणीं उडून येऊन पडलें व तें आपल्याकडे पाहून हांसलें. पण ती बाई मोठ्यानें ओरडून उंच उंच होत चालली, होत होत आकाशास तिचें डोकें लागलें. त्यावेळीं आकाशांत मोठी मेघगर्जना होऊं लागली. जिकडे तिकडे अंधार पडला. इतकें पाहून राणी भ्याली व झोंपेंत किंकाळी फोडून जागी झाली आणि पाहते तों आपण पाहिलेलें सर्व

स्वप्न, अशी तिची खातरी झाली. मात्र स्वप्नांतील खरेपणा ह्मणण्यासारखा एवढाच दिसून आला कीं, जागी झाली तेव्हां आकाशांत मोठी मेघगर्जना चालली होती. ताव-दानाच्या खिडकीतून तिणें पाहिलें तों विजा चमकत आहेत असें दिसलें. कांहीं वेळानें मोठ्यानें पाऊस पडण्यास सुरवात झाली. तें सर्व पाहून राणीनें राजास हळूच जागें केलें, व स्वप्नांत ओरडल्याचा सर्व प्रकार सांगितला आणि विचारिलें प्राणनाथ, याचा काय बरें अर्थ असावा ?"

राजा—हे प्रिये, तूं काय वेडी आहेस ? स्वप्नाचा कोठें अर्थ ऐकिला आहे ! मनांतीलच विचार कांहीं रूपांतरानें स्वप्नांत दिसत असतात. तुह्मींच ह्मणत असतां कीं "मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे" रात्रीं आपल्या बोलण्यांत मूल, वाघ वगैरे आलेंच होतें. तेव्हां त्यासंबंधीं कांहीं-तरी स्वप्न पडलें यांत काय नवल !

प्रातःकाळ झाला; रणधीररावाची मोठी निराशा झाली. कारण मोठ्या वाघाची वर्दी आली असतां जाणें होईना. सकाळपासून पावसानें एकसारखी झोड धरली. सर्व प्रदेश जलमय होऊन गेला. आठ नऊ वाजतां पाऊस खळला परंतु मग जो वाऱ्याचा सोसाटा सुरू झाला—तो कांहीं विलक्षण !—मोठमोठे जुनाट वृक्ष समूळ उलथून पडले, घरांवरील कवलें गवताप्रमाणें उडूं लागलीं, शहरांत पुष्कळ ठिकाणीं फार नाश झाला.

अशा समयीं बाहेर सहल करण्यास अथवा मौज मारण्यास जाण्याचें कोणाच्या मनांत येईल ? रणधीरराव शहरांत कोणीकडे किती नासाडी झाली याबद्दल चौकशी करून कळविण्यास शहरच्या कामगारांस सांगून आपण

नित्यकृत्यास लागले. सायंकाळचे पांच वाजतां त्यांनीं गाडी जोडून आणण्यास सांगितलें. त्याच्या मनांत आलें कीं आपण स्वत: जाऊन शहरांतून फिरून यावें. मग गाडींत बसून दोन तीन वेशी फिरले. कित्येक लोकांचीं घरें पडली होतीं, कित्येकांचीं गुरें मेलीं होतीं, कित्येकांच्या घरांत पाणी शिरून फार नाश झाला होता. त्या मंडळींची राजेसाहेबांनीं स्वतां विचारपूस केल्यामुळें त्या लोकांस मोठा आनंद झाला. त्यांस योग्य मदत देण्याविषयीं ते-थल्या तेथेंच महाराजांनीं हुकूम देऊन मग ते नदीकडे जाण्यास निघाले. नदीकडे जाण्याचा रस्ता एका भरव-स्तीच्या गल्लींतून होता. त्या गल्लींतून घोड्यांची गाडी हाकतांना हाकणारास एकसारखें "पैस पैस" म्हणावें लागत असे. त्याप्रमाणें महाराजांचा 'कोचमन' पैस पैस म्हणत गाडी भरधांव हाकीत चालला होता. त्यावेळी सं-ध्याकाळ झाला होता. रस्ता सकाळच्या पावसानें अगदीं चिकट झाला होता. गाडी नदीच्या वेशीजवळ आली. आणि पुढें बाहेर जाणार इतक्यांत समोरून नदीक-डून कांहीं बायका व मुलें यांचा एकच घोळका आला. वेशींत शिरतात तों घोडा बुजला व समोरून गाडी भर-धांव येत आहे असें त्यांणीं पाहिलें. 'कोचमन तोंडानें वरचेवर 'पैस पैस' करीत होता. आसपासचे लोक "अरे पोरांनो एका आंगास व्हा, गाडी खालीं सांपडून मरता कीं काय?" असें म्हणत होते.

अशी एकच गर्दी झाली. मुलें कोणी एका आंगास झालीं, कोणी दुसऱ्या आंगास रस्त्यावर टाकण्याकरितां खडी फोडून ढीग रचिले होते त्यांवर मोठ्या चपळतेनें

चढलीं आणि गाडी त्या गर्दींतून निभावून बाहेर जा-णार इतक्यांत कसें झालें असेल तें असो, जवळच्या घरांतून एक म्हातारी धावऱ्या धावऱ्या आडवी येऊन " बाळ्या ! बाळ्या ! कोठें आहेस रे इकडे ये " असें एक-दम ओरडली.

बाळ्या—एक लहान दोन अडीच वर्षांचें मूल—त्या खडीच्या ढिगावर चढत होता, त्याणें म्हातारीचा शब्द ऐकतांच मान फिरवून मागें पाहिलें तों पाय निसटून तो खालीं पडला. त्याचक्षणीं बाळ्यावरून गाडी जाऊन त्याच्या आयुष्याचा शेवट होणार होता परंतु कोचमना-नें मोठी हुशारी केली. एका निमिषमात्रांत घोडे किंचि-त् बाजूनें नेले—बाळ्या वांचला- परंतु दुसऱ्या बाजूस म्हा-तारी आली होती, तीस घोड्यांचा धक्का लागून ती धा-डकन खालीं पडली. राजेसाहेबांनी गाडी लागलीच थांबविली, आणि आपण खालीं उतरून ते म्हातारीजवळ गेले. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कारण म्हातारीनें परलोकाची वाट धरली.

तें पाहून महाराजांस अत्यंत दुःख झालें. ही म्हातारी कोण व कोठची व ती कोठें राहते व तिचे घरांत आण-खी कोण माणसें आहेत, याची लागलीच त्यांनीं चौकशी केली, तेव्हां समजलें कीं, 'ती म्हातारी तेथें येऊन चार दिवस झाले. ही कोण व कोठून आली तें कोणास ठाऊक नाहीं तिला दुसरें कोणी नाहीं. एक तें दोन अडीच वर्षांचें मूल.' त्या मुलाचें नांव घेतांच राजेसाहे-बांस त्याची आठवण झाली. ते म्हातारीच्या गर्दींत त्यास विसरले होते. मग त्याला लागलेंच उचलून महाराजांनीं

पोटाशीं धरिलें. म्हातारीला कोणी नाहीं–एकटें हें मूल–म्हातारी एकाएकीं मरून गेली. ह्या सर्व गोष्टी मनांत उभ्या राहून महाराजांस राणीच्या स्वप्नाचें स्मरण झालें आणि म्हातारीचा शेवटचा विधि करण्याविषयीं हुकूम देऊन त्या मुलास आपल्याबरोबर गाडींत घेतलें आणि गाडी माघारी फिरविली.

वाड्यांत गाडी येण्याच्या पूर्वींच नदीच्या वेशीजवळ कांहीं अपघात झाल्याची बातमी राजवाड्याभर झाली होती; म्हणून महाराज येतांच राणी काय झालें तें विचारण्यास समोर आली, तों महाराजांनीं तो बाळ्या राणीपुढें ठेविला. बाळ्या अबधाकलेला होता.

गाडी, राजवाडा व राजवाड्यांतील लोकांची गर्दी वगैरे त्यानें कधीं पाहिलेलें नव्हतें. जेव्हां राणीचे समोर त्यास ठेविलें आणि राणीनें सदय अंतःकरणानें त्याजकडे पाहिलें तेव्हां तो म्हातारीचा बाळ्या राणीच्या तोंडाकडे पाहून आनंद पावला, आणि त्यानें "आई" म्हणून हाक मारिली !!

त्या दिवसापासून "बाळ्या" हा राजवाड्यांत राहिला. म्हणून राणी त्याजवर पोटच्या मुलाप्रमाणें प्रीति करूं लागली. त्याच्या गळ्यांत तांब्याची तायती होती ती जाऊन तेथें मोत्यांची कंठी आली. फाटक्या मळकट वेड्या जाऊन उत्तम रेशमी आंगरखे व तुमानी आल्या. बाळ्या कोणाचा कोण, कोठचा, हें कोणास कळलें नाहीं. राजानें पुष्कळ शोध केला, परंतु ती म्हातारी कोठून आली त्याचा शोध लागला नाहीं. मग राजानें त्या म्हातारीची सर्व चीजवस्त–ती फार नव्हतीच–व बाळ्याचे पूर्वींचे कपडे, ती तायती वगैरे सर्व एका पेटींत घालून, तिला

मोहरबंद केली आणि ती पेटी बंदोबस्तानें ठेवण्यास सांगितलें.

त्या दिवसापासून बाळ्याचें नांव बाबासाहेब झालें. त्याच्या दिमतीस त्याच्या वयास शोभणारे चाकर मिळाले. महाराजांनीं मनांत आणिलें कीं, हा मुलगा कोणाचाही असो, त्याचें लालन पालन करणें ईश्वरानें मजवर सोंपविलें आहे, असें दिसतें. त्या जगदीशाची ती आज्ञा मी मनापासून पाळीन.

बाबासाहेबास पांचवें वर्ष लागतांच त्याच्या विद्याभ्यासाकडे राजेसाहेबांनीं लक्ष्य पोंचविलें. पुढें त्यांनीं त्या कामीं रेसिदेन्टाची सल्ला घेतली. रेसिदेन्टानें सांगितलें कीं, त्या मुलाकरितां एव्हांपासून मुंबईतील सोसाइटीचे शाळेपैकीं एकादा चांगला सुशिक्षित विद्वान गृहस्थ आणवावा. राजेसाहेबांस आपल्या प्रांतांत शाळाखात्यांत सुधारणा करण्याची होती, त्याकरितां एका विद्वान पंडिताची गरज होतीच. ह्मणून राजेसाहेबांनीं लागलेंच मेहेरबान हेंडरसन साहेबांस पत्र लिहिलें. त्यांजकडून उत्तर काय आलें व कोण विद्वान पंडित बाबासाहेबांस शिकविण्याकरितां आले तें मागें सांगितलेंच आहे.

भाग ७.

नारायणरावजीस आपला लहानगा शिष्य पाहून आनंद झाला. त्याची वाड्यांत प्रवेश होण्याची हकीगत ऐकून त्यांस मोठी मौज वाटली. बाबासाहेब खचित कोणी दैववान प्राणी आहेत अशी त्यांनीं मनांत गांठ घातली. त्यांची ती हुशारी व कोणतीही नवीन गोष्ट शिकण्याविषयीं ती उत्सुकता हीं पाहून त्यांस वाटूं लागलें कीं, इंग्रेजी विद्येच्या अभ्यासापासून जे आपल्या मनांत एका प्रकारचे नवीन विचार उत्पन्न झाले आहेत ते बाबासाहेबांस शिकवून त्यांचें मन सुशिक्षित करावें. त्यांना वाटूं लागलें कीं आपल्या शिरावर मोठी जबाबदारी आहे. एका होतकरू मुलाचें शिक्षण आपल्याकडे आलें आहे—एका स्वदेशबांधवाचें भावी बरें किंवा वाईट आपल्यावर अवलंबून आहे. शिक्षकाचें काम साधारण आहे असें कोणी ह्मणोत—परंतु मला वाटतें कीं, तितक्या महत्वाचें काम या जगीं दुसरें कोणतेंच नाहीं. बालपणाच्या शिक्षणावर मुलांचें भावी स्वरूप सर्वांशीं अवलंबून असतें. ही जबाबदारी आपले आईबाप किंवा शिक्षक पूर्णपणें जाणूं लागले आहेत किंवा नाहींत याचा जरा संशय आहे. परंतु ती आमच्या नारायणरावजींनीं पूर्णपणें मनांत बाणविली होती. नारायणराव आपला बहुतेक वेळ बाबासाहेबांबरोबर घालवीत असत. रणधीरराव शिकारीस जात त्यावेळीं मात्र नारायणराव महाराजांच्या मंडळींत जाऊन मिळत. नारायणरावजींनीं वाड्यापासून जवळच एका घरांत बिऱ्हाड केलें होतें. त्यामुळें ते बहुतेक सर्व वेळ वाड्यांतच असत. महाराजांस नारायणरावांच्या

समागमाची फारच गोडी लागली. शहासाहेबांची वेळ-व्याची वेळ आली म्हणजे नारायणराव व महाराज गोष्टी बोलत किंवा वर्तमानपत्रें वाचीत बसत. नारायणरावांकडे इंग्रजी वर्तमानपत्रांतील बातमी सांगण्याचें काम असे. सारांश, नारायणरावांचा बहुतेक वेळ वाड्यांतच खर्च होई आणि त्यांत त्यांना आनंदच असे; कारण बिऱ्हाडीं येऊन तरी काय करायाचें होतें? बिऱ्हाडीं कसलीही करमणूक नव्हती. बिऱ्हाडांत काय तो एक ब्राह्मण. बापड्याचें सारा-वेळ बोलणें जेवणसंबंधी असावयाचें—नारायणरावजी रात्रीं घरीं जेवणास आले कीं, गोविंदभटजींनीं चालविली पट-पट. सगळा दिवस शहरभर फिरायाचें आणि घरीं आलें म्हणजे यजमानापाशीं पाहिलें असेल किंवा ऐकिलें असेल त्याचा फाडा वाचावयाचा, असा त्यांचा नेहमींचा क्रम असे. नारायणराव स्वभावानें चौकस व आनंदी असल्यामुळें त्यांना त्यांत थोडी मौज वाटे. गोविंदभटजींचें भाषण एखादे समयीं ऐकण्यासारखें असे. नगरास आल्यावर चार सहा महिने झाले नाहींत तोंच नारायणरावाच्या सौजन्याविषयीं गावांत प्रसिद्धि झाली. तशांत ते महाराजांच्या कृपेंतील झाले म्हणून नारायणरावांस मोठमोठ्या गृहस्थांकडील जेवणाचीं आमंत्रणें वारंवार येऊं लागलीं. एके दिवशीं नारायणराव एका श्रीमान् गृहस्थाकडे जेवणास गेले होते. मेजवानीचें जेवण म्हटलें म्हणजे जेऊन आल्यावर मग आपल्या गोविंदास बाहेर पडतांच यावयाचें नाहीं हें त्यास ठाऊक होतें—मग त्यास निजूनच रहावें लागत असे. त्या दिवशीं रात्रीं नारायणराव घरीं आल्यावर मनांत म्हणतात, " गोविंदाची आज कटाळकी चालावयाची नाहीं. आज त्याचें तोंड

बंद राहील." मग घरांत-आल्यावर ह्मणतात "कां गोविंदराव! आजचा कसा काय समाचार? आतां बहुधा तुह्मांला भूक नसेलच! पण आमच्याकरितां थोडेंसें कांहीं करा." तेव्हां,–

गोविंदभट–(मोठ्यानें सुस्कारा टाकून) रावसाहेब, आज मोठी फजिती झाली.

रा०सा०–मला सांगायला नको. तुझी फजिती होत नाहीं कधीं!!–बेळ्या लोकांकडे जेवायाला गेलास ह्मणजे तुला सुमार रहात नाहीं–फजिती झाली नाहीं असा तुझा एक दिवस तरी गेला आहे काय? आज एवढेंच जास्त दिसतें कीं, नेहमींची फजिती तुझ्या तोंडांतून बाहेर पडत नसते ती आज पडली. तेव्हां जरा आज कांहीं विशेष झालें असावें. पण त्यांत कांहीं नवल नाहीं! आजचा बेतच बेळ्या तसा होता!!

गो० भ०–रावसाहेब तुमची नेहमींचीच थट्टा; पण आज खरोखर थट्टा करण्यासारखें कांहीं झालेलें नाहीं. आज मीं आपल्या मूर्खपणाबद्दल घरीं फडफडां तोंडांत मारून घेतल्या.

रा० सा०–अरे असला काय मूर्खपणा तूं केला? असें झालें तरी काय?

गो० भ०–रावसाहेब काय सांगूं! पण रावसाहेब येथील कायहो सोदेगिरीची रीत ही? मी पहा आज सोळा आणे फसलों ह्मणून ह्मणतों कीं, फजिती झाली.

रा० सा०–अरे कशी ती सांग एकदांची.

गो० भ०–काय रावसाहेब सांगावें–आपण त्या मोठ्या शाजघरांत जाऊन पानावर बसलों. आमचीं पानें मागच्या

सोप्यांत होतीं. मी जाऊन पानावर बसलों. माझ्या शेजारीं दोनच्यार गृहस्थांचे ब्राह्मण होते–वाढणीं झालीं आणि जेवणास आरंभ करावयाचा–तेव्हां मनांत ह्मटलें एकदां सर्व पान पहावें;–आणि आपले आवडीचे पदार्थ असतील ते पाहून त्या बेतानें जेवावें. मग तिखटें कोशिंबिरींपासून पाहण्यास केली सुरुवात- सर्व बेत उत्तम–भाज्या, सांभारें, तो आंबेमोहराचा सुवासिक भात, तें पिंवळेंधमक वरण, व लोणकढें तूप, पाहून वाटलें याच बेताची पानाची डावी बाजू असेल. मग तिकडे पाहतों तों गव्हांच्या रोट्यांचे तुकडे–रोट्यांचा व माझा बारावा बृहस्पति–मनांत ह्मटलें कीं या गृहस्थानें रोट्या खायाला का इतके मंडळीस बोलाविलें! मग मी-भात, वरण व तूप यांवर सपाटा चालविला! "भटजीबुवा, काय पाहिजे?" ह्मणून वाढपी विचारूं लागले. मीं ह्मटलें "महाराज भात, वरण व तूप येऊंद्या" ते ह्मणाले "अहो भात कशाला घेतां?" मी ह्मटलें "भातच पाहिजे." (मनांत ह्मटलें रोट्यांपेक्षां तो सुंदर भातच बरा.) ते ह्मणाले "घ्यावा तर." आणि माझ्या जवळ बसलेल्या भटांकडे डोळे मिचकावून त्यांनीं मला धूम भातच वाढला. जवळचे वस्ताद! येथचे पडले माहितगार; ते पहिले मुदींतीलच भात राखून हात खोळंबून बसले. त्यांचें पाहून बरें मी सावध व्हावें कीं नाहीं? परंतु काय करावें! माझें दुर्दैवच ओढवलें! मी आपला भात खात सुटलों. पोट बरेंच भरलें तों वांगीभाताची आली परात–मनांत चर्र झालें!–कोंकणांत वांगीभात कर्णोपकर्णीं ऐकिलेला होता मनांत ह्मटलें आतां सांठवूं कोणत्या पोटांत?' पण आधीं पोट भरलें नव्हतें ह्मणून चांगला सपाटा मारला।

पुन्हा वांगीभातच आला पुन्हा घेतला. जवळचे ब्राह्मण आपले हातराखून होते–तें पाहून मीं मनांत ह्मणूं लागलों–'हे देशांतले आणि असे काय जेवतात? तर मग मी कोंकण्या जेवणारा बरा.' भात झाल्यावर पाणी पिऊन बसलों. पोट चांगलें भरलें. आतां ह्मटलें अखेरचा–साधा भात येईल. तों आपली केशरीभाताची परात घेऊन वाढपी पुढें उभे. आतां काय करावें! कपाळावर हात मारून घेतला. मागाहून लागलेच मोतीचूर कीं काय ह्मणतात ते लाडू–माझें तोंड बंद–अहो तोंड उघडें–पण घशाखालीं घांस उतरेल तर शपथ. तेव्हां मात्र जवळच्या ब्राह्मणांनीं सपाटा चालविला. काय त्यांचें खाणें तें "पडूंद्या पडूंद्या" हें चाललें होतें. मला वाढपी ह्मणतात "कां भटजीबुवा आतां हात कां खोळंबला? चालूंद्या किंहो!" मी खालीं मान घातली. पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. गोडाची मनापासून भक्ति आणि पोट तर भरलें. पानावर तो उत्तम भात व ते लाडू, खाण्याची पराकाष्ठेची इच्छा, पण कांहीं इलाज चालेना. रावसाहेब खरोखर सांगतों आतां त्याची आठवण झाली तर तोंडाला पाणी सुटतें–पानावरून उठायचें असतें तर पहिलें अन्न पाडून टाकून पुन: बसलों असतों. खरोखरी रावसाहेब मनांत इच्छा आहे, पदार्थ प्राप्त आहे, पण त्याचा जर उपभोग घेववत नाहीं तर त्यासारखें या जगीं दुसरें दु:ख नाहीं.

रा०सा०-खासें! गोविंदराव तुमची फजिती ती हीच काय?

गो०भ०-हीच रावसाहेब दुसरी कसली असणार? पण खरें रावसाहेब अशी काय हो येथल्या लोकांची बीनवेऊ रीत ही! काय पदार्थ केले असतील ते प्रथमच आ-

पले वाढून टाकावें ह्मणजे जेवणारांस बरें! आपले आवडीचे कोणते पदार्थ आहेत तें पाहून त्या बेतानें मनुष्य प्रथमपासूनच जेवील. नाटकांत कसें चांगलें असतें! आपण तें—मुंबईंत ग्रांटरोडांत "नारायणराव पेशव्यांचा मृत्यु" पहावयास गेलों होतों—पहिला भाग बाणासुर आख्यान होता—आपण गेल्याबरोबर लगेच हातांत एक कागद मिळाला. मी जवळच्यांला विचारिलें "काय आहे हें?" ते ह्मणाले खेळांत पहिल्यापासून शेवटपर्यंत काय होणार तें यांत लिहिलें आहे. मी तें सर्व ऐकिलें व मनांत ह्मटलें हें काम खासें! पहिले ते गणपति व ती सरस्वती व ती बाणासुराची सभा आणि तें सर्व ठाऊक आहे. बाणासुर आख्यान तर दहा वेळ पाहिलें होतें. आतां ह्मटलें खुशाल एक झोंप ताणावी मग उठावें. असा कागद मिळणें हें पाहणारांस चांगलें—अमुक पहावयाचें तर द्या लक्ष, अमुक नाहीं पहावयाचें तर घ्या झोंप. याप्रमाणें ह्मटलें वाढपांत असावें. काय असेल तें सर्व एकदम वाढून सोडावें. सर्व ठिकाणीं अशी चाल आहे आणि येथेंच ही भिकार चाल कोणी घातली?

रा०सा०—पुरे बाबा आतां; तूं ह्मणतोस ती सुधारणा करण्याविषयीं राजेसाहेबांस आपण सुचवूं बरें.

गो०भ०—(हंसतो) राजेसाहेबांस नको सांगायला. पण खरें ह्मटलें तर ही सुधारणा ह्या देशांत अवश्य पाहिजे होती..तुह्मी नेहमीं सुधारणा करण्याच्या गोष्टी बोलत असतां, ती एवढी कां बरे करीत नाहीं? सभा करून एकादें लेक्चर—

रावसा०—गोविंदा आतां पुरे बरें.

असा प्रकारें नारायणरावाच्या घरीं संभाषणाचें सुख आहे. मग त्यांचा वेळ घरीं कसा जावा?

भाग ८.

वर्षे कशीं पहा हं हं ह्मणतां जातात. तीं आपल्यास समजत सुद्धां नाहींत. आपण कधीं ओटीवर बसलेले असतों, आणि आपल्याकडे कोणी एक मोठी मुलगी कडेवर मूल घेऊन येते. तिला पाहून आपण एके आंगास सरतों. पण ती लाजत नाहीं. ती अगदीं आपल्याजवळ येते, अगदीं आगाशीं येऊन भिडते. हें पाहून आपणास तिचा दांडगेपणा वाटतो. आणि ही दांड पोर निर्लज्ज आहे असें आपण मनांत समजतों. ती मुलगी हंसते आणि ह्मणते "मामा मला ओळखिलें नाहीं का? अहो मी तुमची चंद्री" "मामा" तिजकडे निरखून पाहतात—आश्चर्य पावतात—आणि ह्मणतात "चंद्रे तूंच का ग ती!—अग-तूं केवढी धिप्पाड झालीस! अग तूं 'परवां' मुठीएवढी होतीस आणि आतां केवढी झालीस ही!! अग हें मूल कोणाचें?"—तें ऐकून कांहीं उत्तर न करितां चंद्री हांसते मग "मामा" ह्मणतात—"अग ह्मणतेस काय? हें मूल तुझें? अग तुला 'परवां' पर्यंत कडेखांद्यावर घेऊन फिरवीत होतों इतक्यांत ग तूं मोठी झालीस केव्हां? आणि तुला मूल झालें केव्हां?" सारांश, वर्षाचीं वर्षे लोटलीं तरी आपणास "परवांच" असें वाटत असतें—सुखाचा काळ तर फारच लौकर जातो. मागील भागांत सांगितलेल्या गोष्टीस दहा वर्षे तेव्हांच लोटलीं.

"परवांचे" बाबासाहेब. त्यांच्या वयास आतां १८ वें वर्ष लागलें. इतक्या काळांत नारायणरावांच्या हिते-खालीं त्यांचा अभ्यास चांगला झाला. मराठी अभ्यास पूर्ण होऊन इंग्रेजींतही बराच प्रवेश झाला. बाबासाहे

यांवर महाराजांची फारच मर्जी होती. त्यांजकडे पाहून महाराज आपल्या राणीजवळ नेहमीं ह्मणत, "हा कोणाचाही असो—हलक्या कुळांतील खचीत नाहीं असें माझें मन सांगतें. हा एकाद्या सरदार कुळांतील असावा. याचें स्वरूप पहा कसें मनोहर आहे! आंगीं शूरपणा जणुं उपजतच होता असें वाटतें. लहानपणापासूनच तरवारी, बंदुका यांची आवड. अशी आवड साधारण मुलें कधीं दाखवितात काय? कसरतीनें याचें शरीर कसें ऐटदार बनलें आहे! बंदूक मारण्यांत तर याचा हात धरणारा येथें कोणी दिसत नाहीं; अभ्यासांतही याचप्रमाणें—नारायणराव वेळोवेळीं मजपाशीं त्याची फार स्तुति करीत असतात. दुर्गुण ह्मणायला काय तो एक तापटपणा. सर्व चाकरमाणसांवर जणूं काय आपण तरूण धनीच, असा कडक अम्मल करीत असतो. परवां फिरायाला निघतेवेळीं मोतद्दारानें त्याचा तो 'अस्मानतारा' अरब, इंग्रेजी जीन घालून पुढें आणिला तों त्याची लगाम जरा मळीण होती, सामान चांगलें पुसलेलें नव्हतें. तें पाहतांच बाबासाहेबानें मोतद्दाराच्या पाठीवर जोरानें दोन चाबूक ओढिले. तो बिचारा पागेच्या कामगाराकडे रडत गेला. चाकरांस ठाऊक आहे हा कोण व या वाड्यांत कसा आला. पण ते आपली कृपा त्यावर पूर्ण आहे हें पाहून वचकतात. कसें बोलतील बिचारे! असो; पण प्रिये, भागूबाईपणापेक्षां मुलानें असला दांडगेपणा करावा हें बरें. असा उद्दामपणा हा आंगांतील एका प्रकारचें शूरत्वच दाखवितो. तो मुलगा पुढें कोणत्या प्रकारचा मनुष्य होईल याचा हा पूर्वसूचक गुणच आहे असें ह्मटलें तरी चालेल."

याप्रमाणें महाराज बाबासाहेबांविषयीं वारंवार बोलत असत. एके दिवशीं राणी महाराजांस ह्मणते, "प्रिया, बाबासाहेब मजजवळ असला ह्मणजे फार गरीब असतो. त्याचें तें सौजन्य, मजवरील माया, व हर-एक गोष्टींत माझी चाकरी करण्याविषयीं तत्परता हे गुण पाहून मला फारच आनंद होतो. जसें त्याचें शरीर सुंदर आहे तसें त्याचें मनही सुंदर आहे. प्रिया, पुढें त्याचें कसें काय करावयाचें?' तेव्हां—

राजा—तो विचार माझ्या मनांत नेहमीं घोळत आहे. प्रथम माझ्या मनांत त्याचें लग्न करून टाकण्याचा विचार आला आहे. त्याचें कूळ शीळ कांहींच माहीत नसल्यामुळें येथील कोणी आपली मुलगी देण्यास पुढें होत नाहीं. परंतु आपले नवीन आलेले सेनापति हे मात्र कबूल करतील तर पाहावें. कालच त्यांच्याजवळ मी गोष्ट काढिली होती. त्यांची ती मुलगी तुह्मी पाहिली नसेल? मीही इतके दिवस पाहिली नव्हती. ती जाणती व सुंदर आहे असें ऐकिलें मात्र होतें. आज प्रातःकाळीं नारायणरावजीबरोबर सहज मुलींचे शाळेंत गेलों होतों. बरोबर बाबासाहेब होताच. तेथें तें कन्यारत्न पाहिलें. काय तें स्वरूप! अद्वितीय!! मी वयातीत तरी देखील तिचेवरील दृष्टि माझ्यानें दुसरीकडे करवेना. मग बाबासाहेबांची अवस्था काय झाली असेल याचें अनुमान तूंच कर. तिला पाहतांच तो चपापला. त्याला वाटलें असेल कीं, वीजच चमकली कीं काय? माझी दृष्टि त्याजकडे व तिजकडे लागलेली होती. त्याचें आंग कांपत होतें. मुखावर लाली आली होती. डोळे कावरेबावरे झाले होते. त्या सर्व चेष्टांवरून त्या-

च्या मनांत कांहीं विलक्षण तऱ्हेचा भाव उत्पन्न झाला असावा असें दिसलें. सुंदरीनें (त्या मुलीचें नांव सुंदरी) एकवेळ मात्र बाबासाहेबांकडे पाहिलें तों तिची व बाबासाहेबांची दृष्ट एक जाहली तेव्हां दोघेंही ओशाळल्यासारखीं दिसलीं. सुंदरी लागलीच दृष्टि माघारी घेऊन खालीं पाहत सलज्ज उभी राहिली. पुढें तिच्या मनांत काय आलें होतें हें सांगवत नाहीं. पण ती आपल्या पायांवर एकसारखी नजर लावून पायाचीं बोटें वर खालीं चाळवीत उभी होती, व ती त्यावेळीं व्यग्रचित्त होती असें वाटलें. कारण जेव्हां तिजकडून पुस्तक वाचून घेतलें त्यावेळीं ती अगदीं भांबावून गेल्यासारखी दिसत होती.

वाचकहो, महाराज मुलींच्या शाळेंत गेले त्यावेळीं त्यांनीं पहिल्या वर्गांतील मुलींचें वाचन, भूगोल, व इतिहास, यांत थोडी परीक्षा घेतली. त्यावेळीं वर्गांत पहिल्याच जागीं एक सुमारें तेरा चौदा वर्षांची सुंदर मुलगी होती. तीच वर सांगितलेली "सुंदरी" होय.

सुंदरीनें त्यावेळीं वर्गांत—जणुं तिचें मन कांहीं अन्य विषयांत अगदीं निमग्न झालें आहे अशी वर्तणूक केली. प्रश्न विचारिला असतां तिकडे तिचें लक्षच नसावें. खालच्या मुलीनें ह्मणावें "सुंदरे, तुला विचारिलें आहे, अशी काय करितेस?" तेव्हां तिनें लाजल्यासारखें व्हावें; आणि खालीं मान घालून सलज्ज मुद्रेनें "काय प्रश्न?" ह्मणून विचारावें. शाळेच्या मास्तरासही मोठें आश्चर्य वाटलें. कारण सुंदरीचे हुशारीविषयीं नेहमीं तारीफ होत असे.

त्या दिवशीं शाळा सुटली व मुली घरोघर चालल्या तेव्हां वाटेंत सुंदरीच्या वर्गांतील मैत्रिणी तिला ह्मणतात,

"सुंदरे! आज काय ग तुला झालें? अशी कां ग बावरल्यासारखी करीत होतीस? राजेसाहेबांना कधीं पाहिलें नाहींस वाटतें? काय खुळे? मुंबई कोठें आहे! हें विचारिलें तें देखील तुला सांगतां येऊं नयेना?"

सुंदरी काय उत्तर देते? ती वर्गात खरोखरच "बावरून" गेली होती. वाचकहो, कां तें तुह्मांला समजलें? आमच्यानें कांहीं खात्रीनें सांगवत नाहीं. एवढें मात्र आह्मांस माहीत आहे कीं, पूर्वरात्रीं सुंदरीचे वडील सेनापतिसाहेब राजवाड्यांतून घरीं येतांच एकदम आपल्या पत्नीच्या महालांत गेले. तेथें सुंदरी व तिची आई अशा बसल्या होत्या. सेनापति आंत येतांच ह्मणाले, "सुंदरे, जा बेटा अम्मळ बाहेर जा." तें ऐकतांच सुंदरी बाहेर गेली. मग सेनापति आपल्या बायकोस ह्मणाले:—

सेनापति— प्रिये, आज महाराजांनीं एक मोठी आनंदाची गोष्ट विचारिली.

पत्नी— ती कोणती बरें?

सेना०— महाराज—पण सुंदरी येथें नाहींना! (अमळ हळू शब्दानें) महाराज ह्मणतात कीं, तुमची सुंदरी बाबासाहेबांस द्यावी. कायग बाबासाहेब केवळ रत्न आहे; नाहीं बरें! आपल्या सुंदरीस योग्य नवरा आहे. सर्व शहर त्याच्या गुणानें गर्जत आहे. आणि तुला कळलें का? महाराज बाबासाहेबांस पुढें दत्तक घेणार आहेत अशी बारीक बातमी आहे.

पत्नी— मग आणखी काय पाहिजे? सुंदरीस देण्याचें एकदम कबूल करावें. परंतु प्रथमतः दत्तविधानाविषयीं खचित झालें पाहिजे. बाबासाहेबांचें जन्मकथन ऐकिलें तें मोठें

चमत्कारिकच आहे. तेव्हां ते महाराजांचे दत्तपुत्र झाल्याविना आपली सुंदरी त्यांस देणें योग्य नाहीं.

सेना०–होय, तूं म्हणतेस तें खरें. त्याविषयीं बोलेन. पण सुंदरीचें मन कसें आहे तें पहा. कारण ती जाणती आहे.

पत्नी——तें माझ्याकडे लागलें.

हें बोलणें संपतांच सेनापति खोलीचें दार उघडणार तों तेथून कोणी मुलगी हलक्या पावलानें सैपाकघरांत गेली. ही मुलगी कोण बरें होती? ही सुंदरी होती काय? शंका कशास पाहिजे? होय सुंदरीच होती. वाचकहो, याबद्दल आमच्या सुंदरीस फारसा दोष देऊं नका. आपण काय बोलत आहों तें तिणें ऐकूं नये म्हणून बापानें तिला बाहेर घालविली असा हा सर्व जन्मांत आमच्या सुंदरीवर पहिलाच प्रसंग होता. तशांत तिचें वय लहान. तेव्हां अल्पवयास साहजीक अशा जिज्ञासेनें ती आपल्या बापाचें बोलणें चोरून ऐकत जवळ उभी राहिली. यांत तिचा मोठा दोष आहे असें आम्ही समजत नाहीं, व आपणही कृपाकरून समजूं नये.

भाग ९.

मुलींच्या शाळेतून आल्यापासून बाबासाहेबांच्या वृत्तींत थोडा फरक दिसूं लागला. दररोज सायंकाळीं पांच वाजतां घोड्यावरून रपेटीस जाण्याची वहिवाट असे. बरोबर नारायणरावजी जात असत. नारायणरावजी या फिरण्याच्या वेळांत आपल्या शिष्याबरोबर दररोज कांहींतरी विषयावर बोलत असत. या बोलण्याचा सर्व झोंक बाबासाहेबांच्या मनास अनेक विषयांची ओळख करून देण्याचा असे. बाबासाहेबही तें सर्व बोलणें, अगदीं मनापासून ऐकत असत; त्यामुळें नारायणरावांस फारच आनंद होत असे. परंतु आतां बाबासाहेबांचें मन अंमळ व्यग्र दिसूं लागलें. दररोज निरनिराळ्या रस्त्यानें शहरा बाहेर जात असत. आतां बाबासाहेबांनीं कांहीं तरी युक्ति काढून नेहमीं रविवार पेठेंतूनच शहराबाहेर जाण्याचें धरिलें. बरेच दिवस नारायणरावजींस बाबासाहेबांचें वर्म समजलें नाहीं. राजवाड्यांतून बाहेर पडलें ह्मणजे, कांहीं दूर गेल्या नंतर पुढें तिहींकडे रस्ता फुटतो. समोर पेठेंतून गेलें, ह्मणजे तो रामपुरा लागतो; डाव्या बाजूचा रस्ता नारायणपेठेंत गेला होता; व उजव्या बाजूकडील रस्ता रविवार पेठेंत गेलेला असे. हे उभयतां गुरुशिष्य वाड्यांतून निघाले, कीं नारायणरावजींनीं कांहीं तरी विषयावर बोलणें काढावयाचें. तो तिठा येई तोंपर्यंत नारायणरावजी आपले बोलण्याचे नादांत असत; ती संधी पाहून आमचे बाबासाहेब कांहीं तरी युक्तीनें उजवीकडे वळत. नारायणरावजींनीं असें दोन चार वेळां पाहिलें. एके दिवशीं ह्मणाले, "बाबासाहेब! रोज रोज ह्याच रस्त्यानें कोठें जातां?

आज चला रामपुऱ्यांतून जाऊं." तें ऐकतांच बाबासाहेबांचें तोंड खरकन् उतरलें. चेहरा सलज्ज झाला, अशा संधींत नारायणरावजीनी सहज बाबासाहेबांच्या तोंडाकडे पाहिलें. तों बाबासाहेबांचें तोंड अम्मळ ओशाळल्यासारखें दिसलें. ह्या सर्व चिन्हांचा अर्थ नारायणरावजींनीं लागला-च ताडला. पण आपल्यास कांहीं संशय आला आहे, असें त्या दिवशीं तिळमात्र न दाखवितां निमूटपणें ते रामपु-ऱ्यांतून चालले. त्या दिवसाचें फिरणें बाबासाहेबांस दर-रोजचे प्रमाणें सुखकारक झालें किंवा नाहीं याचें अनुमान आमचे तरुण वाचकांस लौकरच करितां येईल.

नारायणरावजीनीं लागलेंच ताडलें की, आमच्या बाबासाहेबांचें मन कोठें तरी मोहक वस्तूवर गुंतलें आहे. मग बाबासाहेबांची ती रम्य वस्तु कोणती; व ती त्याचें स्वरूप व गुण यांस योग्य आहे किंवा कसें, याचा पुरा तपास करण्याचा त्यांणीं निश्चय केला. दुसरे दिवशीं नित्या-प्रमाणें ते उभयतां फिरण्यास निघाले व त्या तिठ्या जवळ येऊन पोहोंचले; तों बाबासाहेबांनीं आपला घोडा चट-कन् उजवीकडे वळविला. तें पाहून नारायणरावजींनींही आपला घोडा कांहीं न बोलतां त्याच रस्त्यानें धरला. आतां नारायणरावजी मोठ्या हुशारीनें चालले. दोहों बाजूंच्या घरांकडे पहात व हळूच बाबासाहेबांकडे चोरून दृष्टि लावीत अशा रीतीनें चालत ते एका दोन मजली घराजवळ आले. त्यावेळीं बाबासाहेब अंमळ ताठ होऊन बसले; हातीं लगाम मोठ्या ऐटीनें त्यांनीं धरली; व एक हात उगाच डोकीच्या मंदिलाकडे नेला; आणि बोलतां बोलतां त्या दुमजली माडीच्या एका खिडकीकडे नजर

फेंकली. नारायणरावजींनीं ती संधि राखिली; आणि त्याचवेळीं खिडकीकडे पाहिलें तों कोणी दृष्टीस पडलें नाहीं. परंतु भरजरी शालू नेसलेलें कोणी लाजून आंत गेलें असावें असें त्यांस वाटलें. हें सर्व एका क्षणांत झालें. मग नित्याप्रमाणें पुढें जाऊन सहा वाजण्याच्या सुमारास ते उभयतां वाड्यांत परत आले.

दुसरे दिवशीं नारायणरावजींस शिकार चांगली साधली. रविवारपेठेंतील तें घर लांब आहे, तेथपासूनच ते पूर्वदिवशीं पाहिलेल्या खिडकीकडे नजर ठेवून चालले. अम्मळ जवळ गेल्यावर त्यांनीं असें पाहिलें कीं, त्या खिडकीच्या तोंडाशीं एक सुंदर मुलगी हातामध्यें पुस्तक घेऊन खुर्चीवर बसली आहे. ती पुस्तक वाचीत आहे असें जरी दाखवीत होती, तरी तिनें तें वाचणें झपाट्यानें चालावें तसें चाललें नसावें असें स्पष्ट दिसत होतें. कारण सरासरी २० पळांत तिणें आपल्या हातांतील पुस्तकावरून पांच सहा वेळ बाबासाहेब व नारायणराव हे जिकडून येत होते तिकडे पाहिलें, असें दिसलें. मग ते अंमळ लांब आहेत तोंच ती उठून आंत गेली.

नारायणरावजींनीं घरीं आल्यावर रविवारांतील त्या हिरव्या रंगाच्या हवेलींत कोण राहत असतें ह्मणून तपास केला; तों तेथें आलीकडेस महाराजांचे सेनापति भगवंतराव राहत असतात असें समजलें. हें ऐकून नारायणरावजींस फार आनंद झाला. बाबासाहेबांचें मन योग्य स्थळीं लुब्ध झालें आहे, अशी त्यांची खात्री झाली. कारण मागें सांगितलेल्या दिवशीं नारायणरावजी महाराजांबरोबर मुलींचे शाळेंत गेले होते.

नारायणरावजींनीं बाबासाहेबांच्या मनाची स्थिति राजेसाहेबांस दुसरे दिवशीं लागलीच कळविली. तें ऐकून राजेसाहेब ह्मणाले, "बाबासाहेबांच्या मनानें पसंत केलेली मुलगी मी त्या दिवशीं पाहिली. त्या दिवशीं तुह्मी बरोबर होतांच. त्याच वेळीं मला वाटलें कीं, ही सुंदरी बाबासाहेबांस योग्य आहे. मी दुसरे दिवशींच सेनापतींजवळ पुन्हा गोष्ट काढिली. त्यांनीं एक हरकत घेतली; आणि ती मला वाटतें बरोबर आहे. ते ह्मणतात, बाबासाहेब कोण, कोठले, हें ठाऊक नाहीं तेव्हां आह्मांसारख्या कुलीनानें एकदम आपली मुलगी कशी द्यावी? शिवाय बाबासाहेबांबद्दल महाराजांचा काय विचार आहे तें कळत नाहीं. आणखी ते ह्मणाले, सुंदरी जाणती व सज्ञान आहे तेव्हां या कामीं तिचा मानस कसा आहे, हें समजल्याशिवाय रुकार देववत नाहीं. मग मी गेल्या सोमवारीं रेसिडेन्ट साहेबांकडे गेलों; आणि त्यांस माझा मानस बाबासाहेबांस दत्तक घेण्याचा आहे असा दर्शविला. त्यांनीं ती गोष्ट कबूल केली, व आपण सरकारास कळवितों ह्मणून सांगितलें आहे. नारायणरावजी! औरस पुत्र झाला नाहीं तर बाबासाहेबांस दत्तक घ्यावा असें फार दिवस माझ्या मनांत आहे. इंग्रज सरकारचे आमच्या घराण्याशीं तह चांगले आहेत, तेव्हां तिकडून कांहीं हरकत होईल हें मनांत सुद्धां आणावयास नको."

रणधीररावाच्या मागें बाबासाहेब समशेरबहादूर व्हावे, हें नारायणरावांस बाबासाहेबांच्या भावी स्थितीविषयीं जी कल्पना होत होती त्यास अनुसरूनच होतें. ते घरीं येऊन आपल्याशींच ह्मणतात, "बाबासाहेब महाराजांस दत्तक

घेण्यास योग्य आहेत, परंतु मला एका गोष्टीची शंका येते, हें दत्तविधान कबूल कसें होईल?" परंतु त्या शंकेचें त्यांणीं लागलेंच निवारण केलें.

महाराज मागें सांगितल्याप्रमाणें नारायणरावांपाशीं बोलले, त्याच्या दुसरे दिवशीं नारायणराव बाबासाहेबांस बरोबर घेऊन नेहमींपेक्षां बरेच लवकर फिरण्यास निघाले. कारण बाबासाहेबांविषयीं राजेसाहेबांचे मनांत जो हेतु होता, तो सर्व त्यादिवशीं बाबासाहेबांस कळवावा असें नारायणरावजींस वाटलें. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें दररोजच्यापेक्षां लवकर म्हणजे सुमारें चार वाजतां ती गुरुशिष्यांची जोडी घोडयांवरून निघाली. वाड्यांतून बाहेर पडून पेठेंतून चालले तों समोरून एक भिकारीण हातांत एक लहानसा विणा घेऊन गाणें म्हणत व दारोदार भिक्षा मागत चालली होती, तिजबरोबर एक लहान दहा बारा वर्षांचें मूल होतें. तेंही त्या स्त्रीबरोबर गात चाललें होतें. ती अम्मळ लांब होती त्यावेळीं तिणें एक दिंडीचा चरण फार उत्तम सुरावर म्हटला.

तुझी बुद्धी काय बा वय सान ॥

त्यावेळीं आमचे गुरुशिष्य कांहीं लांब होते ह्यामुळें तो चरण त्यांनीं ऐकिला नाहीं असें दिसतें. बाबासाहेबानें तर खचितच ऐकिला नाहीं. कारण अम्मळ जवळ आतांच जेव्हां तिणें दुसरा चरण म्हटला—

तुज कैसें होईल दरशन ॥

तेव्हां बाबासाहेब अंमळ चपापले; आणि सहज त्यांच्या तोंडांतून एकदम उद्गार निघाला. "काय भलतें भलतेंच बोलते सठवी ही!" हें ऐकून नारा-

यणराव म्हणतात. "बाबासाहेब तें गाणें वाईट आहे काय ! तें भलतें कसें ? " नारायणरावांस त्यावेळीं बाबासाहेबांच्या मनांत काय विचार चालले होते हें ठाऊक नव्हतें. नारायणरावजींनीं सर्व मानसिक विचार, एका महत्त्वाच्या विषयांत गुंतविले होते. "आज बाबासाहेबांस थोडीशी राज्यरीती सांगावयाची" असा त्यांचा मानस होता. बाबासाहेबांचें तर सर्व मन (लिहिण्यास अंमळ संकोच वाटतो) त्या रविवार पेठेंतील हिरव्या हवेलीच्या खिडकींत बसून पुस्तक वाचणाऱ्या मोहक मूर्तीनें वेधलें होतें.

नारायणरावजींनीं हें गाणें भलतें कसें? असें म्हणतांच बाबासाहेब शुद्धीवर आले. मग आपल्या मनांतली गोष्ट मनांतच ठेवून.--

बा० सा०-गाणें भलतें नाहीं. परंतु म्हटलें दर्शन कसलें होणार नाहीं ही म्हणते ?

नारा०-ती ध्रुवाख्यानांतील एक सुंदर दिंडी आहे. ध्रुवाची गोष्ट तुम्हांस ठाऊक नसेल. ती फारच मौजेची आहे. तो लहान पांच वर्षांचा बाळ असतां कांहीं कारणावरून आईस विचारितो, "आई, ईश्वर कसा आहे? व तो कोठें राहतो? त्याजवळ जाऊन मी आपल्याकरितां एक अविनाशी जागा मागेन." तेव्हां त्याची आई म्हणते, "अरे बाळा ! तो तुला कसा भेटेल ? अरे महान् महान् साधु वल्कलें धारण करून; व मोठे जटाभार वाढवून अरण्यांमध्यें रात्रंदिवस त्या दीनदयाळू जगदीशाचें ध्यान एकाग्रतेनें करीत बसतात, तरी देखील त्यांस त्याचें दर्शन होत नाहीं; आणि बाळा! तुला कसें होईल?

तुझी बुद्धि किती अल्प, वय किती लहान, त्या तुला कसलें दर्शन होणार?" त्यावर तो बाळ निश्चयानें म्हणतो. ऐका ती भिकारीण म्हणत आहे तिकडे लक्ष द्या.

भिका० ॥ ध्रुव बोले त्यजिन आपुला प्राण ॥
न भेटे तो देणार दरशन ॥

हे दोन चरण तिणें फारच उत्तम रीतीनें म्हटले. ते ऐकून तर बाबासाहेबांचें मन अगदीं विरघळून गेलें. कारण त्यावेळीं त्यांचें मन स्त्रीप्रेमसूत्रानें अगदीं आकर्षिलें होतें. बाबासाहेबांस त्यावेळीं ध्रुवाची गोष्ट फारशी आवडली नसेल. परंतु तें गाणें त्यांस फारच मौजेचें वाटलें; आणि तें ऐकण्यासाठीं अगदीं तल्लीन मुद्रेनें त्यांनीं त्या भिकारणीकडे दृष्टि लाविली. इतक्यांत त्या भिकारणीच्या मागून आणखी दहावीस भिकाऱ्यांची झुंड भिक्षा मागण्यास निघालेली येऊन भिडली. त्यांस पाहून—

बा० सा०—या आपल्या राज्यांत इतके भिकार कोठलें? काय ही दुःखाची गोष्ट कीं, आपल्यास खाण्यापिण्यास जें पाहिजे तें उत्तम व ताजें असावें; आणि या बिचाऱ्यांस शिळे तुकडे तेही नुस्ते पोटभर मिळूं नयेत. मी तर या राज्यांत एकही भिकार राहूं देणार नाहीं.

नारा०—(ही संधी खाशी आहे असें मनांत आणून) बाबासाहेब, आपण या राज्यांत एकही भिकार राहूं देणार नाहीं ह्मणजे काय करणार? हें भिकार तुह्मी कसें बंद कराल सांगा पाहूं?

बा० सा०-भिकार बंद करण्यास काय कठीण आहे! चोहोंकडे अन्नसत्रें घालून ज्यांस खाण्यास मिळणार नाहीं;

त्यांस तेथें आणून यथेच्छ खाऊं घातलें ह्मणजे असे भिकार रस्त्यांतून कधीं फिरतांना दिसणार नाहीं

नारा०—बाबासाहेब! तुह्मी पुढें या छोट्या राज्याचे कदाचित् मालक व्हाल. यासाठीं मी सांगतों हें लक्षांत ठेवा कीं, तुह्मी आतां जी भिकार घालविण्याची युक्ति ह्मटली, ती अगदीं चुकीची आहे. बाबासाहेब! आमच्या लोकांमध्यें धर्माचें फारच खूळ होऊन बसलें आहे. या खुळानें सर्व देशाची नासाडी झाली आहे. हें तुह्मीं लक्षांत ठेवा कीं, तुमच्या युक्तीनें देशांतील भिकारी कमी तर होणार नाहींतच; पण उलटे जास्त मात्र होतील. पात्रापात्र विचार न करितां पाहिजे त्यास अन्नदान, अथवा द्रव्यदान, केल्यानें दान करणारा, व दान घेणारा असे दोघेही मोठे दोषी होतात. अशा दानाच्या योगानें लोकांत दारिद्य वाढतें. कोणतेंही काम करण्याची त्यांची उमेद नाहींशी होते. त्यांचें स्वातंत्र्य नाहींसें होतें. दुर्बळ व निरुद्योगी—कारण आळशी—अशा लोकांची मात्र संख्या जास्त वाढते. बाबासाहेब! हें आपण पूर्ण लक्षांत ठेवा कीं, जो शरीरानें पंगु, श्रम करण्यास असमर्थ तोच दान देण्यास योग्य होय. आमच्या देशांत हल्लीं दरिद्र फार वाढलें आहे, आणि लोकांत उमेद व स्वतंत्रता नाहींत याचें कांहीं अंशीं तरी आमच्या श्रीमान् व राजेलोकांचा धर्म करण्याचे कामांत अविचारीपणा हें कारण होय. अशी माझी खात्री झाली आहे.

बा० सा०—क्षुधितांस अन्न दिल्यापासून दोष कसा लागतो तो अद्याप मला समजला नाहीं.

नारा०—सांगतों ऐका. खरोखर क्षुधितांस अन्न देऊं नये असें माझें ह्मणणें नाहीं. परंतु अशावेळीं बऱ्याच गो-

ष्टींचा विचार केला पाहिजे. प्रत्येक मनुष्यानें व विशेषेंकरून राजेलोकांनीं आपण करीत आहों त्या गोष्टीचें पर्यवसान कोठें आहे तें पाहिलें पाहिजे. एकादी गोष्ट तात्कालिक सुखाची असेल, पण तीच परिणामीं अनिष्टोत्पादक होईल. धर्माच्या कामांत ही एक मोठी गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ज्यांला आपली उपजीविका करण्याचें सामर्थ्य आहे, त्यांची उपजीविका तें सामर्थ्य खर्चून झाली पाहिजे. अंगीं सामर्थ्य असतां फुकट उपजीविका होऊं लागली तर तें सामर्थ्य असून व्यर्थ होतें. त्या सामर्थ्याचा देशास कांहीं उपयोग होत नाहीं. बाबासाहेब! मला तर असें वाटतें कीं, आपल्या देशांतील जे शेंकडों ब्राह्मण भिक्षुकीवर आपली उपजीविका करीत आहेत ती जर तशी त्यांना करितां न येतां त्यांस पोटाकरितां श्रम करणें जरूर पडतें, तर तेणेंकरून त्यांचा उद्योग, कल्पना, व साहसीपणा वाढून त्यांचें व आपल्या देशाचें मोठें कल्याण झालें असतें. आपण ह्मणतां कीं जागोजागीं अन्नसत्रें घालावीं. पण या अन्नसत्रांपासून काय तोटे झाले आहेत ते आपणांस ठाऊक नाहींत. ज्या ज्या ठिकाणीं हीं सत्रें आहेत त्या त्या ठिकाणीं निरुद्योगी व आळशी लोकांचा मोठा समुदाय जमलेला आहे.

हें बोलणें होत आहे तों ते उभयतां रविवार पेठेंत त्या हिरव्या रंगाच्या हवेलीजवळ येऊन पोंहचले. त्यावेळीं बाबासाहेबानें दररोजच्या प्रमाणें त्या हवेलीकडे दृष्टि फेंकली, तेव्हां त्यांस आपली इच्छित वस्तु दृष्टीस न पडतां ती नुकतीच पाहिलेली भिकारीण व तिचें तें दहा बारा वर्षांचें मुलगें हीं एका आडगल्लीनें येऊन त्या हवेलीच्या

दारासमोर उभी राहून गात आहेत असें दृष्टीस पडलें. बाबासाहेबानें तिजला पाहिली त्यावेळीं ती आपल्या मुलास आपली करांगुली धरण्यास देऊन एका हातांत तो विणा घेऊन त्या हवेलींत शिरूं लागली; व तिजबरोबर बाबासाहेबांचें मनही त्या हवेलींत शिरलें असें वाटतें. कारण नारायणरावजींनीं पुढें बराच वेळ राज्यव्यवस्थेविषयीं बोलणें चालविलें होतें. परंतु ऐकतो कोण? बाबासाहेबांचें सर्व लक्ष त्या हवेलींतील सुंदरीकडे लागलें होतें. त्यांचा देह मात्र घोड्यावर होता, पण चित्त त्या हवेलींत. असा तो गर्क होऊन पुढें प्राप्त होणाऱ्या काल्पनिक सुखाच्या घमेंडींत निमग्न असतां वारंवार नारायणरावजींस "ऐकलेंतका बाबासाहेब" असें ह्मणावें लागत असे. येणेंकरून नारायणरावजींची अम्मळ नाखुशी झाली. मित्रहो! एक विरहानें व्यथित व दुसरा नाखुष अशांच्या बरोबर जाण्यांत फायदा तो काय? तर त्यांना सोडून आपण त्या भिकारणीचे मागून त्या हिरव्या रंगाचे हवेलींत जाऊन तेथील चमत्कार अवलोकन करूं चला.

भाग ११.

ती भिकारीण आपण होऊन आंत गेली नसावी. कारण ती आंत जातांच ओटीवर चार पांच मुली जमल्या होत्या त्या ह्मणाल्या, "ये अशी इकडे, एथें बैस आणि चांगलीं गाणीं ह्मणून दाखीव." ती ओटीवर बसली आणि तिणें गाण्याची सुरुवात केली. एक दोन गाणीं होईपर्यंत मुली तटस्थ बसून ऐकत होत्या. मग त्यांपैकीं—

पहिली मुलगी—अरे सगळें मुसळ केरांत! अरे सुंदरी कोठें आहे?

दुसरी मुलगी—अरे हो खरेंच! अरे ती नुकतीच एथें होतीना? जा पाहूं गंगे तिला बोलावून आण. आतांशीं सुंदरी मोठी चरत्कारिक झाली आहे. पहिल्याप्रमाणें मन मोकळें करून बोलत नाहीं, कीं खेळत नाहीं. (गंगाबाई सुंदरीस आणण्यास जाते.) मग आपण कशासाठीं बरें हिच्या घरीं यावें? (इतक्यांत गंगा एका मुलीस हातांत धरून आणिते.)

ती मुलगी सुमारें १४ वर्षांची असून स्वरूपानें फार सुंदर होती. तिच्या आंगावर त्यावेळीं डागडागिने अगदीं नव्हते ह्मटलें तरी चालेल गळ्यांत एक दोन सरांचें मोत्यांचें पेंडे; व हातांत दोन गोट, व दोन बिल्लोर, हे काय ते तिच्या आंगावर डागिने. नेसलेलें वस्त्रही उंची नव्हतें. साधें गुलाबी रंगाचें पातळ असून आंगांत चोळी हिरव्या साटणीची व जरीच्या कांठाची होती. असा तिणें साधासा व सभ्यरीतीचा पोशाख केला होता. पहाणारांस डागिने दिसत नव्हते; परंतु जे एक दोनच होते तेणेंकरून ती

फारच उत्तम दिसत होती. (गंगा त्या मुलीस घेऊन आल्यावर)—

दुसरी मुलगी—कायग सुंदरे, आतांशीं तुला झालें तरी काय ? अग जेव्हां पहावी तेव्हां तूं आपल्याशींच कांहीं विचार करीत असतेस; नेहमीं वेड्यासारखी, कोणी कांहीं विचारिलें असतां, झोंपेंतून जागी झाल्याप्रमाणें डचकून त्यास भलतेंच उत्तर देतेस. अशी तुला मोहनी तरी कोणी घातली ?

पहिली मु०—(दुसरीस नेत्रसंकेत करून व किंचित् हांसून) अग मोहनी कसली ह्मणून काय पुसतेस ? हिच्या हल्लींच्या एकंदर स्थितीवरून तुला नाहीं का समजत ? मोहनी एक—(असें अर्धेच बोलून जीभ चावते.)

तिसरी मु०—(हिचें नांव सगुणा असें होतें) सुंदराबाई ! तूं आह्मांला खेळायला बोलावितेस; आणि पहिल्याप्रमाणें आतांशीं धडपणीं बोलत देखील नाहींस मग आह्मीं तुझ्याकडे कशालाग यावें ?

गंगा—सगुणे ! अग ठीकच आहे. ही आतां आमच्याशीं कसली बोलते, ही बाई आतां राजाची राणी होणार हो, तुह्मांला कळलें का ?

हें ऐकतांच सुंदरी आपल्या मनांतील गुप्त हेतु यांनीं सर्व जाणले असें पाहून एकदम लाजून खालीं मान घालून उगीच उभी राहून कांहीं उत्तर देणार इतक्यांत—

सगुणा—सुंदरे ! एकूण तूं दैवशाली खरीच. बाबासाहेब तुला वर योग्य आहेत. मी बाई त्यांस, त्या दिवशीं राजेसाहेबांबरोबर शाळेंत आलेले पाहिले. त्यावेळीं त्यांनीं जो इंग्रजी (फासन कीं काय आपले मास्तर ह्मणतात तें, मला

बाई त्याचें नांवही पुरें ह्मणतां येत नाहीं.) पोशाख केला होता. सखे सुंदरे! त्यावेळीं तूं लाजून ह्मण अगर कसेंही ह्मण तें तुझें तुला ठाऊक; तूं अमळ कावरीबावरी होऊन खालीं पाहत होतीस त्यामुळें ते तुला चांगले पाहण्यास मिळाले नसतील.

गंगा— बाबासाहेब स्वरूपाप्रमाणें गुणांनींही आमच्या सुंदरीस योग्य आहेत.

सगुणा— ईश्वर करो आणि आमच्या सखीचे हेतु पूर्ण होवोत.

सुंदरी मध्येंच कांहीं बोलणार होती पण जेव्हां कीं सर्व मुलींनीं एकदम तिजवर शब्दवृष्टीचा कहर केला तेव्हां ती मनांत फार लाजली, व मध्येंतरींच उठून जाण्याविषयीं तिणें प्रयत्नही केला, पण सोडतो कोण? दोघींनीं तिचे दोन्ही हात गच्च धरून तिला उभी केली असल्यामुळें निमूटपणें सर्व सोसून स्वस्थ राहणें तिला भाग पडलें. तिला त्यांस उत्तर काय द्यावें हें सुचेना. ती लाजून अगदीं ओशाळी झाली होती. परंतु ती सुशिक्षित व शहाणी होती यामुळें तें सर्व आंवरून त्यांपैकीं एकीस ह्मणते:—

सुंदरी— (अमळ रागावल्यासें करून) सगुणे, तूं फार शहाणी आहेस. बोलावें काय आणि न बोलावें काय हें तुला कांहीं समजतें का? मनास वाटेल तसें बडबडतेस. कोणी ऐकिलें ह्मणजे काय बरें ह्मणेल?

गंगु— सुंदराबाई, अशी रागावूं नको. आह्मीं काय बरें केलें? आह्मीं काय खोटें ह्मटलें? तुझ्या मैत्रिणी आम्हीं, नेहमीं जवळ असणाऱ्या; आह्मीं जर तुझें मन जाणलें नाहीं, तर मग आम्हीं मैत्रिणी कसल्या? तूं आपल्याकडून मात्र

गुप्त ठेविण्यास झटतेस पण तें सर्व व्यर्थ आहे बरें!

सुंदरी– बरें बायांनो. तुह्मी यट्टाच करण्याचें मनांत आणिलें आहे. तुह्मीं चतुर असून एकमिलाफी पडलां. मग तुह्मांपुढें माझें काय चालणार? ह्मण आहे ती खरी: "मारत्याचा हात धरवेल, पण बोलत्याचें तोंड धरवणार नाहीं."

सगुणा– अग होय खरेंच तें. तूं उद्यां राणी झाल्यावर का आम्ही तुझी यट्टा करणार आहोंत? बरेंग बाई यट्टेवरच घालविलेंस ह्मणून बरें झालें. मला तर कुठें बोललेंसें झालें.

सुंदरी– छि: वेडे! तुझ्या बोलण्यानें मला राग कधीं येईल का? तुझा वियोग मला क्षणभर झाला कीं तो किती दु:सह होतो हें तुला ठाऊक आहेच.

यमुना–होय सुंदराबाई खरी गोष्ट. पण ही आजपर्यंतची कथा; आणि यापुढें वर्षानुवर्ष जरी वियोग झाला तरी आह्मांला भेटण्याची आठवण स्वप्नीं तरी होईल का?

सुंदरी--असें काय बरें उगीच भलभलतें बोलतेस. यमुना, आज काय तुह्मीं सर्वांनीं मला चिडविण्याचा निश्चय केला आहे काय? मग तर खुशाल बोला.

सगुणा–सुंदराबाई असें बरें काय? यमनी काय खोटें बोलली? उगाच विकत राग कशाला आणितेस. मेलें मनीं असतें तेंच कपाळीं येतें. मागें तुझी आह्मीं नेहमीं यट्टा करूं पण अशी रागावलेली तुझी मुद्रा आह्मीं कधींच पाहिली नव्हती; आणि आतांशी (तोंडावरून हात फिरवून) माझे सखीची स्थिति अशी कां झाली कळत नाहीं. गडे, खरेंच सांग, तुला आतां असदीं खराच राग आला होता ना?

सुंदरी—(किंचित् हांसून) राग कसला येतो. पण बाई, निःकारण कांहीं तरी एखाद्यास टोंचून बोलणें हें मात्र मला अगदीं आवडत नाहीं. आणि तूं काय ह्मणतेस तें माझ्या ध्यानीं मनीं देखील नाहीं.

गंगू—तें असो, पण आह्मीं आपलीं घरें सोडून तुज-करितां येतों; आणि तूं आपल्याच नादांत असतेस एवढें तरी खरें ना! मग आह्मीं कशालाग यावें?

सुंदरी—हें काय बरें गंगूताई! कधीं बरें मी तुम-च्याशीं खेळायला आलें नाहीं? मी सहज घरांत गेलें होतें ती आतांच नाहीं का तूं न मी आलों. तुह्मीं खेळायला न याल तर मला कसें बरें करमेल? मी ह्मटलें चार वाजून चुकले, आतां तुमची घरीं जाण्याची वेळ झाली. तेव्हां तुह्मीं निघालां असाल जायाला; ह्मणून मीही आपलें पु-स्तक घेऊन माडीवर वाचायला निघालें होतें.

गंगा-(किंचित् हंसून) सुंदराबाई, आज माडीवर वाचीत बसण्याचें कारण राहिलें नाहीं बरें. आतां इथेंच बसा परती. ही पहा कशीं चांगलीं चांगलीं गाणीं ह्मणते. मी बाहेर पडायला; व ही दारांत यायला एकच गांठ पडली. मी पुढें जाणार तों (सुंदरीकडे पाहून) बा-बासाहेब आपले गुरूजींबरोबर घोड्यावरून येत होते. ह्म । । ते जात तोंपर्यंत तेथेंच दारांत उभी राहिलें तों हिणें एक उत्तम दिंडी ह्मटली ती ऐकून हिला मी येथें आणिली. आतां ऐकशील ती कशीं चांगलीं गाणीं ह्मणते ती. (भिकारणीकडे वळून) या विचारीस मात्र आमच्या देण्यांत फार वेळ बसावें लागलें. अगए! काय तुझें नांव? ह्मण बरें चांगलसें गाणें. ह्या आमच्या सुंदराबाई ऐकताहेत.

गंगूनें सुंदरीचा एक हात आपल्या हातांत घेतला, व दुसरा सगुणीनें धरिला अशा रीतीनें त्या तेथील एका कौंचावर बसल्या; व दुसऱ्या मुली जवळच्या दुसऱ्या कौंचावर बसल्या.

भिकारीण गाणें आठवूं लागली. ती मोठी चतुर होती, असें वाटतें. कारण गाणें आठवितेवेळीं खालीं न पाहतां किंवा, विणा नीट लागला न लागला हें न पाहतां ती सुंदरी बसली होती तिकडे पाहूं लागली. सुंदरी त्यावेळीं कांहीं चमत्कारिक दिसत होती; गंगा तिच्या कानांत कांहीं फुसफुस करीत होती तेणेंकरून सुंदरी लाजे व डोळे पाण्यानें भरी; व वरचेवर हात सोडून घरांत जाण्यास पाही. तें पाहून त्या भिकारणीस लागलेंच एक चमत्कारिक गाणें आठवलें.

भिकारीण—हीं वस्त्रें भूषणें ल्यावींत सखये, सुमनांनीं
वेणी भरी ग । सखे तुझें स्वयंवर या मासीं
राजा करी ग ॥ १ ॥

हें कडवें ऐकतांच गंगा व सगुणा एकमेकींकडे पाहून आपल्यांत हांसूं लागल्या; आणि त्या गाणारणीस ह्मणतात, "शाबास शाबास" चालूं दे पुढें. गाणें फारच मौजेचें आहे नाहीं बरँ सुंदराबाई ?

सुंदरी कांहींच बोलली नाहीं. ती फार लाजली होती. "हें कसलँग गाणँ गंगू ?" असें हळूच मान वर न करितां तिरळ्याच अश्रुभरित डोळ्यांनीं ह्मणाली.

गंगा गडे सुंदरे, पण तूं कां इतकी लाजतेस, (तिचे हनुवटीस हात लावून डोकें वर करूं पाहते) अग हें काय ? डोळ्यांत पाणी कशाकरितां ? अग हें गाणँ

दमयंतीवरचँ बरँ. (भिकारणीस) अग ए काय तुझँ नांव, तुझँ आपलँ पुढँ चालूं दे.

भिकारीण—ही पुष्पशय्या कोमल रचली, शय्या करी पलँगावरी ग ॥ सखे तुझें० ॥ २ ॥

सर्व मुली-(एकदम) शाबास शाबास !! सुंदराबाई ऐकलेंत ना ?

भिकारीण—तांबूल भक्षुनि परिमळ घ्यावें, अंजन नयना भरीग ॥ सखे तूझें०॥ ३ ॥

गंगा—सुंदराबाई, आतांशा तुह्मीं विडा खाण्याचा कां टाकला बरँ? अहो या पंधरा दिवसांपूर्वी तुह्मीं अगदीं अल्लडपणें वागत होतां; आणि इतक्यांत हो तुह्मीं पोक्तपणा कोठला शिकलां, पण असो, ऐका ती काय ह्मणते.

भिकारीण—ही राजपुत्री होईल सुभगा, "सुंदराबाई" वीरावरीग ॥ सखे तूझें स्वयंवर०॥ ४ ॥

आमच्या वाचकांस असें कळविलें पाहिजे कीं भिकारणीनें जें गाणें ह्मटलें तें दमयंतीवरचें असून नेहमीं बायकांचे ह्मणण्यांतलें आहे. मात्र त्यांत शेवटीं "दमयंती नळा" या ठिकाणीं भिकारणीनें आपल्या चतुराईनें थोडा फरक केला ह्मणून.—

हें शेवटचें कडवें ऐकतांच एकदम सर्व मुली "खो खो खो" हांसूं लागल्या. सुंदरीची जी अवस्था झाली ती लिहितां येत नाहीं सर्व मुली तिजकडे पाहून हांसूं लागल्यामुळें ती चिडली, व हात हिसकावून घरांत निघून गेली.

भाग १२.

ओटीवरचा गोंगाट ऐकून तेथें काय चाललें आहे तें पहाण्यासाठीं सुंदरीची आई व दुसऱ्या दोन तीन बायका घरांतून बाहेर येतात. मग सुंदरीची आई गंगूस ह्मणते, "गंगू, काय गोंगाट आहेग हा?"

मग भिकारणीकडेस पाहून, "ही कोणग?" मग लागलेंच भिकारणीस ह्मणते, "कोठचीग तूं!"

भिका०–(दुःखाचा सुसकारा टाकून) बाईसाहेब, काय सांगूं कोठली ती! आह्मां भिकाऱ्यांना गांव कसला! पोट भरेल तेथें आह्मीं राहणाऱ्या.

सुं० आई–अग पण तूं कांहीं जन्मापासून भीक मागणारी दिसत नाहींस.

भि०–बाईसाहेब! सर्व काय जन्मापासूनच भीक मागणाऱ्या असतात?

सुं०आ०–मी तसें ह्मणत नाहीं. मी ह्मटलें, तुझी ही गरीबपणाची स्थिति अलिकडची असावी. पहा तुझी भाषा कशी शुद्ध आहे. बोलणें चालणें किती मर्यादशीळ आहे? तूं कांहीं ह्मण. पण हें सर्व पाहून मी खात्रीनें ह्मणतें कीं तूं खचित पूर्वी कोणा चांगल्या घराण्यांतील असावीस. खरेंच सांग, तूं कोठली, कोणाची कोण!

भि०–बाईसाहेब, आपण फार चतुर आहां. थोरांच्या स्त्रिया अशाच असतात. आपण ह्मटलें तें खरें. तुमच्या दयेनें मीं पूर्वी चांगली होतें; परंतु आतां ईश्वरास मला या स्थितींत ठेवणें योग्य वाटलें आहे.

सुं० आ०—पण मी विचारलें तें सांगत नाहींस. तूं कोठली, कोणाची कोण?

भि०—बाईसाहेब! तें काय सांगूं? सांगण्यास मला लाज वाटते. आपल्यासारिख्या थोरांस आह्मां गरिबांच्या गोष्टी ऐकून काय आनंद होणार आहे? आमची कथा सांगणें ह्मटलें ह्मणजे दुःख व विपत्ति यांची तसबीर आपल्यापुढें ठेवणें आहे. दुसरें कांहीं नाहीं.

सुं० आ०—अग तूं बोलण्यांत फार चतुर दिसतेस. खचित तूं कोणा थोर घराण्यांत वागलेली आहेस यांत अगदीं संशय नाहीं. खरेंच सांग तूं कोठली?

भि०—बाईसाहेब मी सातारची.

सुं० आ०—अग खरेंच कीं काय? अशी जवळ ये बैस. अग आह्मीं सुद्धां सातारच्याच. साताऱ्याचें नांव घेतलें कीं मागील सर्व आठवून माझे डोळ्यांला पाणी येतें.

(सुंदरीच्या आईचे डोळे थोडे पाण्यानें भरतात. ते ती आपल्या पदरानें पुसते).

भि०—बाईसाहेब, आपण हलीं अशा सुखांत असतांही सातारची आठवण झाली तर आपल्या डोळ्यांस पाणी येतें. मग मी या स्थितींत पडलेली, माझा जीव, बाईसाहेब—

(त्या ठिकाणीं भिकारणीचा कंठ दाटून येतो.)

सुंद०आ०—(भिकारणीनें अपुरतें ठेवलेलें वाक्य पुरें करिते) खरेंच काय बरें बोलत असेल. साताऱ्यांत तूं कोणापाशीं होतीस?

भि०—(उसासा टाकून) दिनकरराव शिरके यांचे वाड्यांत बाईसाहेबांपाशीं होतें.

मुं० आ०—अग ह्मणतेस काय? मग अशीग का! पण अगोदर गडे तुझें नांव सांग काय तें?

भि०—माझें नांव गजाऊ. काय सांगूं बाईसाहेब! ह्मणतात न 'दहा मरावेत पण दहांची पालनवाली मरूं नये.'

मुं०आ० कां, तुझ्या बाईसाहेब वारल्या वाटतें! मला तिकडची फार वर्षांची माहिती नाहीं. आह्मांस येथें येऊन बरींच वर्षें झालीं. सातारा शहर तर त्यापूर्वींच सुटलें होतें. तें सर्व उपकार बाई त्या पुणेकर ....चे व साताऱ्च्या त्या ....चे. त्या बापड्यांनीं इंग्रजांस काय कळविलें असेल तें एका परमेश्वरास माहीत. आमच्या महाराजांस त्यांणीं भरल्या लक्ष्मींतून ओढून नेलें. महाराज गेल्यावर मागें सर्व दुर्दशाच झाली. नातू ह्मणतील ती पूर्वदिशा असें होऊन गेलें. आमचे गांव जप्त झाले व आह्मांस सातारा शहर सोडावें लागलें.

भि० बाईसाहेब! तुह्मांस सातारा शहर सुटलें एवढेंच झालें. आमच्या वाड्यांतील तर सर्व देशोधडीस गेले. दिनकरराव साहेबांस महाराजांबराबरच काशीस नेलें. त्यांचे जांवई—

मुं० आ०—हंबीरराव मोहिते. त्यांवर तर इंग्रजांचा सर्व डोळा. त्यांणीं ठरविलें कीं, महाराजांनीं जो बंडाचा घाट घातला तो सर्व एकट्या मोहित्याच्या मसलतीनें घातला. हंबीरराव तरुण, शूर, व हुशार असून महाराजांचे आप्त व महाराजांच्या कृपेंत असल्यामुळें दुष्ट चाहाडखोरांनीं इंग्रजांस जें सांगितलें तें त्यांस सर्व खरें वाटलें.

भि०—ह्मणून त्यांणीं महाराजांबरोबर हंबीररावासही कैद करून काशी दाखविली. हर! हर! तसा प्रसंग सात

जन्मींच्या वैऱ्यावरही येऊं नये ! ज्या दिवशीं त्यास सा-सान्यांतून नेलें त्या दिवशींचा आकांत काय सांगूं ? आमच्या बाईसाहेब तर मृतप्राय पडल्या होत्या. सर्वच आकाश कोसळलें ! त्यांणीं दुःख कोणाकरितां ह्मणून करावें ! यजमान साहेबांकरितां ? कीं जांवयाकरितां, कीं लेंकीकरितां ? दुर्गाबाईसाहेब त्यावेळीं आमच्या वाड्यांत होत्या. त्यांस डोहळे लागल्यामुळें त्या थोड्या बेजार होत्या ह्मणून त्या माहेरीं राहण्यास आल्या होत्या.

सुं० आ०-दुर्गाबाई गरोदर होत्या कीं काय ? अरे भगवान ! मग ?

भि०-चार महिने पुरे झाले नव्हते. डोहळेजेवणाचा तो समारंभ काय सांगूं ? आमच्या बाईसाहेबांस दुर्गाबाई कायती तेवढी मुलगी. मग त्या आईच्या कौतुकास काय पारावार असणार आहे ? तशांत श्रीमंती. तें सर्व मनांत आलें ह्मणजे बाईसाहेब गळा भरून येतो ह्मणून कांहीं सांगत नाहीं. दिनकरराव व हंबीरराव गेल्यानंतर दोन्ही वाडे जप्त झाले. गांव जप्त झाले. नेमणुका बंद झाल्या. मग आमच्या बाईसाहेब दुर्गाबाईस घेऊन साताऱ्या जवळच—गांवीं राहण्यास गेल्या. मीं, व दुर्गाबाईची लहानपणींची दाई सईबाई, व दोन चाकर येवढीं कायतीं माणसें त्यांजपाशीं राहिलों. माझा बाप हंबीररावसाहेबांच्या बापापासून मोहित्यांचे पदरीं होता त्याणें हंबीररावसाहेबांस तर आपल्या मांडीवर खेळवलें होतें ह्मणून त्यास अत्यंत दुःख झालें. तो हंबीररावसाहेबांच्या मागोमाग निघून गेला. तो पुष्कळ वर्षं वेड्यासारिखा इकडेतिकडे भटकत होता.

सुं० आ०— तो आतां कोठें आहे ?

भिका०— दोन वेळां त्याणें काशीस जाऊन आपल्या यजमान्नाचा समाचार आणिला. पुढें दादासाहेब भोंसले यांच्या येथें कांहीं दिवस राहिला होता. आज दोन वर्षांत मला त्याची खबर नाहीं. माझी आई तर पूर्वीच मेली होती. माझे घरकरी दिनकररावाबरोबर काशीस गेले ते तिकडेसच आटपले! अशी सर्व दुर्दशा झाली!

सुं० आ०—पण तुझ्या यजमाननीचें काय झालें?

भि०—तेंच सांगतें— गांव जप्त झाले. नेमणुका बंद झाल्या. तरी त्यांजपाशीं डागडागिने पुष्कळ होते. खर्चा-ची अडचण नव्हती. ह्मणून यजमानाची व जांवयाची सुटका व्हावी ह्मणून त्यांस जें जें कोणीं सांगितलें तें तें करण्यास त्या कधीं मागें सरल्या नाहींत. अनुष्ठानें ह्मणूं न-का— जप ह्मणूं नका— देवऋषी ह्मणूं नका— कांहीं क-रायाचें ठेविलें नाहीं. पाण्यासारिखा पैसा खर्च केला. दहा हजारांचा कंठा दोन हजारांस विकायाचा. असा क्रम एक-सारिखा चालला होता. श्रीमंतांची विपत्ति ह्मटली ह्मणजे लबाड लोकांची चंगाळी होते. दरबार करणारे तरी किती लोक आले होते ह्मणून सांगूं! कोणी ह्मणावें, रेसिडेंट साहेब पांच हजार रुपये मागतात. कोणी ह्मणावें, गव्हर-नर साहेब पन्नास हजार रुपये मागतात. तितके आमच्या बाईसाहेबांनीं द्यावे.

सुं० आ०— न देईल तर काय करील बापडी. संकट येऊन पडलें ह्मणजे खरेंच सागतें, कांहीं सुचेनासें होऊन जातें. मोठ्या पुरुषाची सुद्धां बुद्धि ठिकाणीं रहात नाहीं. मग ती तर केवळ बायको.

भि०-- पण असें करण्यानें झालें काय नाहीं कळलें ? जवळचे सर्व पैसे सरले सर्व डागिने गेले. ह्मणून कर्ज काढावें लागलें. तेथून मग सर्व विपत्तीच सुरू झाली.

मुं०आई०— हर हर! देवा! केवढा दारुण प्रसंग हा!

भि०— तें कांहीं विचारूं नका. दुर्गाबाईसाहेब नऊ महिने भरतांच बाळंत झाल्या. दुःखांत सुख एवढेंच कीं मुलगा झाला. मुलगा केवळ बापाची प्रतिमा होती. बारावे दिवशीं बारसें केलें नाहीं. आजी ह्मणाल्या, एकविसावे दिवशीं करायाचें. एकविसावे दिवशी दुर्गाबाईसाहेब कांहीं केल्यानें बारसें करूं देईनात. त्या ह्मणूं लागल्या कीं, काशीकडील कांहीं खबर समजल्याविना नांव ठेवायाचें नाहीं. पुढें माझा बाप काशीकडील खबर घेऊन आला.

मुं० आई— मग पुढें कधीं बारसें केलें ?

भिकारीण— कशाचें बारसें न कशाचें काय? ईश्वरच कोपला तेथें कोणतें ह्मणून सुरळीत व्हावयाचें आहे? माझ्या बापानें काशीस जाऊन तिकडचा समाचार आणिला. परंतु वीररावाचा वाटतें दुर्गाबाईस गुप्त निरोप आला कीं मुलगा झाला तर मला कळविल्याविना नांव ठेवूं नका. तशांत दुर्गाबाई नवऱ्याच्या शोकानें अगदीं क्षीण होत चालल्या त्यांना जरा थोडा आनंद झालाच तर मुलाकडे पाहून मात्र होत असे. मग पुन: माझ्या बापास त्यांनीं काशीस पाठविण्याचा बेत केला. तेव्हां मला वाटलें— पण बाईसाहेब, सांगायाला लाज वाटते.

मुं० आई— अग लाज कशास पाहिजे! ममता तेथून सर्वांची सारखीच असते. थोरांत ममता असते आणि गरी-

बात नसते असें आहे कीं काय? वाटतें तुझें मनांत बापा-
बरोबर जावेंसें आलें?

मि०—होय बाईसाहेब. पण खरेंच सांगतें तुह्मी कांहीं
ह्मणा, मला वाटतें, आह्मी गरिबें जशी ममता करितों तशी
तुह्मी थोर लोक करीत नाहीं. मी बापाबरोबर जायाला
निघालें असें पाहून बाईसाहेबांस आणि दुर्गाबाईसाहेबांस
फार आश्चर्य वाटलें. त्या मला ह्मणूं लागल्या, अग तूं
बायको मनुष्य, चाललीस कोठें! काशी काय जवळ लाग-
ली आहे? मी कांहीं उत्तर केलें नाहीं. मनांत ह्मटलें ममता
ह्मणतात न मग यांची अशीं कशीहो मनें! सातांसमुद्रां पलि-
कडे माझें घरकरा असतें तरी मी त्यांच्या भेटीला जा-
ण्यास कधीं माघार घेतली नसती. खरेंच सांगतें बाईसाहेब!
परस्वाधीन होऊन ते जर इतके लांब गेले तर मी मोकळी
होतें, मला जाण्यास कसली अडचण होती! माझ्या बाईसाहेब
मला जिवाची भीति घालूं लागल्या. मी ह्मटलें, माझा एक
जीव तर काय, पण मला शंभर जीव असले आणि तितके-
ही जरी एका भेटीकरितां खर्चावे लागले तरी खर्चं करीन.

सुं० आ०—धन्य तुझी!

मि०—माझा निश्चय पाहून माझ्या बाईसाहेबांनीं मला
बापाबरोबर जाण्याची परवानगी दिली. आणि मी निघा-
लें. निघाल्या दिवसापासून काशीस जाऊन पोहोंचेपर्यंत
हृदयांत कायती एक मूर्ती उभी होती. आणि त्या मूर्ती-
कडेस माझें मन लागलें होतें. बाईसाहेब, ते जिवंत होतें
तेथपर्यंत मला दुसऱ्या कोणत्या देवाची ओळख नव्हती.
दुसरा कोणताही देव मी पूजिला नव्हता. काशीस जाण्या-
स किती दिवस लागले, वाटेंत हाल कसे झाले हें मला

भाग १३.

पोलिटिकल एजंट साहेबानें रणधीरराव महाराजांस सांगितल्याप्रमाणें दत्तक प्रकरणीं मुंबई सरकारांत लिहून कळविलें. त्यांत त्याणें महाराजांचे पूर्वजांसी गादी निरंतर वंशपरंपरा चालावी असा तह झाला आहे, व महाराजांची इंग्रज सरकाराशीं एकनिष्ठपणाची वर्तणूक आहे; व महाराजांनीं उत्तम प्रकारें राज्यव्यवस्था ठेऊन प्रजा संतुष्ट ठेविली आहे; यासाठीं महाराजांस दत्तक घेण्याची सरकाराने परवानगी देणें योग्य आहे, असें कळविलें. मुंबई सरकारांत या प्रकरणाचा विचार रणधीररावास अनुकूळ असा झाला. त्यावेळीं मुंबईस सर—हे गवरनर होते. त्यांनीं रणधीररावांचे आजे संताजीराव यांशीं कंपनी सरकारानें केलेल्या तहनाम्यांतील कलमं वाचून लागलेंच कलकत्याच्या गव्हरनर जनरल यांजकडे समशेरबाहद्दर यांस दत्तक घेण्याची परवानगी देण्याविषयीं शिफारस केली.

त्यावेळीं कलकत्त्यास गव्हरनर जनरल लार्ड डालहौसी हे होते. त्या डालहौसी साहेबांच्या कारकीर्दीची आमच्या वाचकांस संपूर्ण माहिती असेल तर त्यांस या दत्तक प्रकरणाचा निकाल कसा व्हावा त्याचें अनुमान लागलेंच करवेल. लार्ड डालहौसीची कारकीर्द हिंदुस्थानच्या सर्व इतिहासांत फारच महत्वाची आहे. याचे कारकीर्दीत बाहेरच्या शत्रूंशी लढाया होऊन कंपनी सरकारचें राज्य वाढलें; इतकेंच नाहीं, तर ज्यांपासून या आपल्या प्रिय देशाचा उत्कर्ष होण्यास प्रारंभ झाला; त्या सर्व गोष्टींचा पाया याच्याच कारकीर्दीत मुख्यत्वेंकरून पडला असें ह्मटलें तरी चालेल.